

Osmanlı Taşra Medrese Geleneğinde Isparta Medreseleri ve Müderrisler*

In the Ottoman Provincial Madrasah Tradition The Madrasahs of Isparta City and Müderrises (Professors)

Araştırma Makalesi – Research Article

Evren GÖKÇE

evren1839@hotmail.com

ORCID Numarası | ORCID Numbers: 0000-0001-5930-3020

Öz

Batı Anadolu'da Pisidya bölgesinin yerleşimlerinden birisi olan Isparta ilk defa Selçuklu döneminde Türk idaresi altına girmiş, bu tarihten itibaren şehirde cami, mescit, tekke, mektep, çeşme, han, hamam ve Darüşşifa gibi çeşitli sosyal, ekonomik, kültürel yapılar inşa edilmiştir. Bu yapılar arasında medreselerin önemli bir yeri bulunmaktadır. Selçuklu fethinden kısa bir süre sonra faaliyetlerine başlayan Isparta medreselerinde XX. yüzyılın ilk yarısına kadar eğitim ve öğretim devam etmiştir. Özellikle Osmanlı yönetiminin başlamasıyla şehirdeki diğer kurumsal yapılarla birlikte medreselerin sayısı artmış, söz konusu medreselerden bazıları şehrin fiziksel yapısının temel unsurlarından birisi haline gelmiştir. Bu çalışmada arşiv belgeleri ve diğer kaynaklarda mevcut bilgiler bir arada değerlendirilerek Osmanlı taşra medrese geleneği kapsamında Isparta medreselerinin fiziki yapıları, kurucuları, kuruluş tarihleri, tarihi süreçte yaşadıkları değişimler, şehrin kültürel ve sosyal hayatına katkıları ve söz konusu medreselerde görev yapan müderrislerin toplumsal hayattaki yerleri gibi hususlar hakkında bilgi verilmeye çalışılmıştır. Böylece Isparta örneğinden hareket edilerek Osmanlı eğitim ve kültür tarihi çalışmalarına katkı sağlanması hedeflenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Hamit Sancağı, Isparta, Medrese, Müderris

Abstract

Isparta which is one of the settlements of the Pisidia region in Western Anatolia came under Turkish rule for the first time during the Seljucian period and since this date, various social, economic, cultural structures were built such as mosques, masjids, lodges, schools, fountains, inns, baths, and Darüşşifa (Asylum). Among them, madrasahs had an important place. The Isparta madrasahs started their activities soon after the Seljucian conquest, education and training continued until the first half of the XX th. century. Especially beginning of the Ottoman administration, the number of them increased with other institutional structures in the city and some of them became one of the basic elements of the city's physical structure. This study, based on the archive documents and the information available from other sources evaluated together with the content of the Ottoman provincial madrasah tradition, some matters like the physical structure of the madrasah in Isparta, the founders, their establishment dates, the changes they experienced in the historical process, their contribution to the cultural and social life of the city, and the places of the mudarrises (professors) at the social life of the city working these madrasahs tried. Thus, to contribute to the studies of Ottoman education and cultural history aimed based on the example of Isparta.

Key Words: Ottoman, Hamit Sandjak, Isparta, Madrasah, Müderris (Professor)

* Bu çalışma 2016 tarihinde Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'ne "XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Isparta (İdari, Demografik ve Ekonomik Yapı)" başlığı ile sunulan doktora tezinden üretilmiştir.

Giriş

Tarih boyunca Akdeniz, İç Anadolu ve Ege bölgeleri arasında bir geçit noktası olan Hamit sancağında Selçuklu fethinden itibaren çeşitli sosyal, ekonomik ve kültürel yapılar inşa edilmeye başlanmıştır. Bu yapılar arasında medreselerin önemli bir yeri bulunmaktadır. Kaynaklarda mevcut bilgilere göre XVI. yüzyılın ikinci yarısına geldiğinde Hamit sancağı Anadolu'da medreselerin yoğun bulunduğu bir yer olma hüviyetine kavuşmuştur. Bu nedenle mevcut olduğu bölge özellikle coğrafi yapının elverişliliği sebebiyle Osmanlı tarihinde suhte isyanları olarak adlandırılan medrese öğrencilerinin hareketlerinden ciddi bir şekilde etkilenmiştir.¹

Osmanlı döneminin başlangıcıyla birlikte Hamit sancağının merkez kazası olma hüviyetini kazanan Isparta ise geçmişte eski beylik şehirleri olan Yalvaç, Uluborlu ve Eğirdir gibi yerleşimlere nazaran geri planda kalmakla birlikte XV. yüzyıldan itibaren dikkate değer bir gelişim sürecine girmiştir. İlerleyen dönemlerde bünyesindeki mahalle sayısı ile birlikte nüfusu artan şehirde eğitim, kültür ve ekonomi gibi hususlarda önemli bir atılım gerçekleştirmiştir. Bu doğrultuda Isparta'da diğer sosyal yapılarla birlikte medreselerin sayısında artış yaşanmış, bu artış özellikle XVIII. yüzyılın ikinci yarısıyla XIX. yüzyılın sonları arasında yoğunlaşmıştır. Bazıları mülki idareci olmakla birlikte çoğunluğu şehirde ikamet eden hayırseverlerce inşa ettirilerek tamirden geçirilen Isparta medreselerinin öneminin Tanzimat süreciyle birlikte yaşanan değişimler ve devletin çağın şartlarına göre daha modern niteliklerle tesis ettiği yeni tip eğitim kurumlarının zamanla halk tarafından rağbet görmesi neticesinde azaldığı anlaşılmaktadır. Aynı zamanda şehrin fiziki dokusunun önemli bir parçası olan medreselerin Cumhuriyet'in ilanını takiben 1924 tarihinde çıkarılan Tevhid-i Tedrisat kanunu doğrultusunda faaliyetleri resmen sona ermiştir.

Isparta medreseleri hakkında daha ziyade sanat tarihi çalışmaları kapsamında estetik ve mimari gibi hususların ön plana alındığı bazı araştırmalar yapılmıştır. Şehirdeki diğer eğitim kurumları açısından ise özellikle Tanzimat sonrasında başlayan modernleşme neticesinde ortaya çıkan okulların incelendiği bazı çalışmalar mevcuttur.² Ancak kurumsal kökenleri Selçuklulara kadar dayanan Isparta medreselerini Osmanlı medrese sistemi ve bu sistemin taşradaki yansımaları üzerinden ele alan bir araştırma mevcut değildir. Esasen bu durum taşra medreseleri söz konusu olduğunda karşılaşılan bir husustur. Örneğin Isparta'nın yakın komşusu olan Antalya'daki medreselerin şehrin eğitim sistemini ayakta tutan kurumlar olmasına rağmen haklarında yapılan çalışmaların genellikle mimari alanında olduğu ve sadece bazı medreseler üzerinde ayrıntıya gidildiği görülmektedir.³ Bu nedenle daha önce doktora tezimizde XIX. yüzyılın ilk yarısındaki durumlarına ana hatlarıyla yer verdiğimiz Isparta medreselerinin ayrı bir çalışma kapsamında geniş ölçekli bir bağlamda ele alınması kararlaştırılmıştır. Bununla birlikte araştırmamızın esasen giriş özelliği taşımakta olduğunu vurgulamamız gerekir. Nitekim konu hakkında yapılacak diğer araştırmalarla birlikte XX. yüzyılın başlarında ortadan kalkmalarına kadar şehrin sosyal, idari, manevi ve kültürel hayatının belirleyici unsurlarından olan Isparta medreseleri hakkında daha fazla bilgi elde edilebilecektir.

Araştırmada izlenen yöntem birincil derecedeki bilgi kaynaklarını teşkil eden arşiv belgeleri başta olmak üzere salnameler ve XIX. yüzyılın sonlarında kaleme alınmış bazı eserlerdeki verilerle, çeşitli kitap, tez, makale ve bildiri gibi ikincil derecedeki bilgi kaynaklarındaki verilerin birlikte değerlendirilmesidir. Bu yöntem doğrultusunda incelememizde mümkün olduğu kadar mesele-sorunsal ağırlıklı bir yaklaşım tarzı izlenip Osmanlı medreselerinin klasik özellikleri göz önünde bulundurularak taşra medreselerinin geleneksel yapısı üzerinden Isparta medreseleri mercek altına alınmış ve bu doğrultuda çeşitli sorulara cevap aranmıştır.

¹ Isparta tarihinde yaşanan önemli gelişmeler arasındaki suhte isyanları ve Hamit sancağı civarında medreselilerin karıştıkları hadiseler hakkında, Akdağ, 1999, 278 vd; Koç, 2013, 147-159.

² Bu çalışmalardan bazıları için, Doğan, 2008, Çelik, 2016; Duymaz, 2017, Bilgiçli, 2019.

³ Bu boşluğu doldurmak amacıyla İstek tarafından hazırlanan bir makalede XVIII. ve XX. yüzyıllar arasında kalan bir süreçte Antalya medreselerinin (Antalya, Korkuteli ve Elmalı) işleyiş yapıları, yaşadıkları sorunlar, medreseler üzerinde nüfuzu olan kimse veya kurumlar gibi hususlar ele alınmıştır. Bkz. İstek, 2019, 106; Kastamonu medreseleri hakkında bir çalışma hazırlayan Bay ise taşra medreseleri hakkında bilgi veren kaynakların azlığıyla birlikte bunlar arasında önemli bir yeri olan kadı sicillerinin uzun ve yorucu emek gerektirmesinin incelemeleri zorlaştırdığını, ancak merkez ve taşra ulemasının sosyo-ekonomik kökenleri konusunda temel kabul edilebilecek sınırlı sayıda bazı incelemelerin yapıldığını belirtmektedir. Bay, 2012, 60.

Çalışmamızda birincil derecede bilgi kaynakları olarak yer verdiğimiz arşiv belgeleri arasında ilk sırada Osmanlı şehirleriyle ilgili her çalışmada mutlaka başvurulması gereken Şer'îye Sicilleri gelmektedir. Bu doğrultuda Milli Kütüphane Başkanlığı bünyesinde muhafaza edilen Isparta Şer'îye Sicilleri'nden kronolojik olarak XVIII. yüzyılın son yıllarıyla XIX. yüzyılın ikinci yarısının ilk yıllarını ihtiva eden defterlerde medreselerle ilgili olduğu tespit edilen belgeler değerlendirmeye tabi tutulmuştur.⁴

Şer'îye Sicilleri'ni takiben başvuru alan diğer defter koleksiyonu Vakıflar Genel Müdürlüğü bünyesinde bulunan Vakfiye Defterleri ve Hurufat Defterleri'dir. Osmanlı İmparatorluğu'nun vakıf faaliyetlerini izlemekte gösterdiği yakın ilgi neticede ekonomik, mali ve sosyal tarih araştırmaları açısından önemli bir kaynak olabilecek zengin nitelikli bir arşivin ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir. Bu zengin veriler vakıfların nitelik itibarıyla statik nitelik arz etmeleri sebebiyle büyük bir önem taşımakta olup Vakfiye Defterleri'ne kaydedilmiştir. Vakfiyeler vakıfların işleyişiyle ilgili ekonomik ve sosyal tarih açısından kıymetli bilgiler ihtiva etmekle birlikte, yalnızca başlangıçta oluşturulan ve gelecekte değişmemesi açısından statüyü yansıtan kural koyucu sabit belgelerdir. Hurufat Defterleri ise vakıf müesseselerine günlük tayin ve terfi işlemleri ile ilgili berat içeriklerinin kaydedildiği ve harf sırasına göre tutulmuş defterlerdir. Bir kazadaki bütün vakıfların yanı sıra söz konusu kazaya bağlı nahiyeye ve köylerin vakıfları da belli bir düzen içerisinde bu defterlerde kayıtlıdır. Hurufat Defterleri vasıtasıyla şehir merkezleri ve kırsal bölgelerde bulunan vakıflar hakkında XIX. yüzyılın ortalarına kadar bilgi sağlanabilmektedir.⁵ Bu iki defter serisi ile birlikte Osmanlı Arşivi'nde bulunan Evkaf Defterleri ve çeşitli fonlarda yer alan bazı belgeler çalışmamızda yararlandığımız diğer arşiv kaynaklarıdır. Ancak Osmanlı Arşivi'ndeki Evkaf Defterleri koleksiyonunda Vakıflar Genel Müdürlüğü bünyesinde muhafaza edilen defterlere nazaran Isparta medreseleri hakkında fazla veriye ulaşamadığımızı belirtmek gerekir.

XIX. yüzyılda Isparta medreselerini ele aldığımız araştırmamızda ikincil derecede değerlendirdiğimiz bilgi kaynakları arasında en önemlisi şüphesiz Böcüzade Süleyman Sami tarafından kaleme alınan Isparta Tarihi adlı eserdir. Bireysel tanıklıkları, hatıraları ve notlarının yanı sıra siciller ve diğer arşiv belgelerinden de yararlanan Böcüzade 30 Aralık 1898 tarihinde yazmaya başladığı eserine 1922 yılında son vermiştir. 1983 yılında torunu Suat Seren tarafından özetlenerek yayınlanan Isparta Tarihi'nin tam metni 2012 yılında basılmıştır. Böcüzade eserinde Isparta medreselerinin kuruluşları, tarihi süreçte yaşadıkları değişimler, fiziksel yapıları, verilen eğitime dair detaylar, bazılarında bizzat nezaret ettiği tamir ve inşa gibi faaliyetleri hakkındaki bilgilerin yanı sıra, yine bizzat tanımış olduğu müderrisler ve şehrin uleması arasında bulunan bazı şahıslar hakkında son derece önemli ve değerli anekdotlara yer vermektedir. Bu bakımdan eser konumuz açısından mutlaka müracaat edilmesi gereken bir kaynak olma niteliği taşımaktadır.⁶

Bilindiği üzere Türkçede yıllık anlamına gelen salnameler Osmanlı kurumları, vilayetleri ve diğer bazı hususlar açısından önemli bilgiler içeren kaynaklardır. Genel olarak geçmiş yılların veya bütün bir yılın hadiselerini, istatistik, ticaret, ekonomi, sanayi, tarih, fen ve biyografi bilgilerini özet halinde içeren salnameler, devlet tarafından çıkarıldıkları için resmi nitelik taşımaktadır. Temelde vilayet, nezaret ve devlet (imparatorluğun bütün vilayetleri, kurumları, yöneticiler, memurlar, ekonomi, ziraat ve ticaret gibi genel nitelikli konulardan bahseden salnameler) olmak üzere üç ana sınıfa ayrılan salnameler içinde çeşitli konulara ayrılmış olanlarda bulunmaktadır.⁷ Salnamelerin yayınlanmaya başladığı tarihte Hamit sancağının Konya Vilayeti'ne bağlı olması nedeniyle sancak kazaları ve Isparta hakkındaki bilgiler bu vilayete ait salnamelerde yer almaktadır. Bu salnamelerde medreselerin isimleri, kurucuları, kuruluş tarihleri, öğrenci sayıları, verilen dersler ve müderrislerin isimleri gibi hususlar mevcuttur. Aynı bilgiler Vilayet Salnameleri'ne nazaran daha geç tarihlerde yayınlanan Maarif

⁴ Isparta Şer'îye Sicilleri'nin kopya koleksiyonları Milli Kütüphane Başkanlığı ile birlikte Süleyman Demirel Üniversitesi Hasan Gürbüz Bilgi Merkezi ve Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nde mevcuttur.

⁵ Güran, 2006, 8-9; Oğur, 2018, 132-133; Hurufat Defterleri üzerinden medreselerin incelendiği bir örnek çalışma için, Temel-Küçükdağ, 2018, 48-82.

⁶ Böcüzade eserinde "Isparta Medreseleri ve Bunlardan Sadiye Bukası" başlığı ile medreselere kapsamlı bir bölüm ayırmıştır. Bölüm "Şeyh Abdülkerim Efendi Medresesi ve Müderris Efendioğlu Müderrisliğinin İzahâtı" başlığı ile verilen bilgilerle sona ermektedir. Ayrıca eserinde medreseler ve müderrisler hakkında çok sayıda anekdot mevcuttur. Böcüzade, 2012, 147, 175, vd; Zühdi, 1338, 31, vd.

⁷ Ünal, 2011, 588.

Salnamesi'nde de bulunmaktadır. Ancak buradaki bilgilerden bazılarının arşiv belgeleri ve diğer kaynaklardakilerle çeliştiği ve kısmen yanlış oldukları görülmektedir.⁸

XIX. yüzyılın ikinci yarısı aynı zamanda Osmanlı coğrafyacılık geleneği açısından önemli eserlerin kaleme alındığı bir zaman dilimidir. Bunlar arasında Şemseddin Sami Bey'in Kamus'ül-Alam adlı ünlü ansiklopedik eserinin önemli bir yeri bulunmaktadır. Aynı alanda kaleme alınmış diğer bir örnek ise Ali Cevat Bey'in Memalik-i Osmaniye'nin Tarih ve Coğrafya Lügati adlı eseridir. Söz konusu bu eserlerde Isparta'daki sosyal yapılar ve medreseler hakkında bazı istatistiki veriler yer almaktadır. Ancak bu verilerin daha ziyade salnamelerde yer alanlarla benzer oldukları görülmektedir.⁹

Avrupa'da antik çağa karşı duyulan ilgi ve doğuya karşı uyanan keşfetme merakı doğrultusunda Osmanlı imparatorluğunun çeşitli bölgeleri XVIII. yüzyıldan itibaren Batılı seyyahlar tarafından geçmişe nazaran daha fazla ziyaret edilmeye başlanmıştır. Aralarında Fransız, Alman ve İngiliz seyyahların bulunduğu Avrupalı gözlemcilerin uğradığı bölgelerden birisi antik çağda Psidia adını taşıyan Hamit sancağıdır. Daha ziyade arkeolojik amaçlarla yapılan bu gezilerin yayımlandığı eserlerde aynı zamanda Isparta başta olmak üzere bölgedeki kazalar hakkında önemli bilgiler yer almaktadır. Ancak XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren Isparta'ya gelen Avrupalı gezginler eserlerinde şehrin iklimi, konumu, coğrafi yapısı, ekonomik ve ticari hayat gibi konulara ağırlık verirken, şehirdeki sosyal, kültürel ve dini yapılara kısaca değinmektedirler. Avrupalı gözlemciler içinde özellikle Fransız Düyun-ı Umumiye uzmanı Cuinet'nin eserinin diğerlerinden farklı olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim Cuinet 1892 yılında Paris'te basılan eserinin VI. cildinde Isparta ve diğer Hamit kazaları hakkında istatistiki bilgiler verdiği gibi, sancaktaki bütün medreselerin sayısını belirtmiştir.¹⁰

XX. yüzyılın başlarına gelindiğinde Türkiye'nin Sıhhi ve İctimai Coğrafyası başlıklı seri yayın dahilinde hakkında çalışma hazırlanan yerlerden birisi Hamit sancağıdır. Bu doğrultuda Besim Zühdi tarafından hazırlanan kitapta sancağın tarihi, coğrafi, ekonomik, ticari, sosyal ve kültürel hayatı hakkında kısmen istatistikler içeren bilgiler verilmektedir. Bu bilgilerden bazıları şehirdeki medreselerin eserin basıldığı tarihteki isimleri, fiziki durumları, kurucuları, öğrenci sayıları, buldukları mevkiler ve medreselerde görev yapan müderrislerle ilgilidir. Ancak Zühdi'nin eserinde şehirdeki diğer bazı sosyal yapılarda olduğu gibi medreseler hakkında verilen bilgilerin yer yer hatalı olduğu görülmektedir.¹¹

XX. yüzyılın ilerleyen yılları Isparta'da yerel tarihçilik geleneğinin doğuşuna şahitlik etmiştir. Türkiye Cumhuriyeti'nin kültür merkezleri olan Halkevleri bünyesinde çıkarılan Ün Dergisi'nde yayımlanan makalelerin çoğu Isparta tarihi hakkında ilk olma niteliği taşımaktadır. Bu makalelerden bazılarında medreselere dair önemli veriler bulunmaktadır. Genç cumhuriyetin getirmiş olduğu şevk ve heyecanla yayın hayatını bir müddet sürdüren Ün Dergisi çatısı altında başlayan yerel tarihçilik çalışmaları ilerleyen süreçte devam etmiş ve bazı Ispartalı araştırmacılar tarafından şehrin tarihi, coğrafi, ekonomik, ticari ve kültürel özelliklerinden bahseden eserler hazırlanmıştır. Ancak Zühdi örneğinde olduğu gibi bu eserlerin bazılarında medreseler hakkında verilen bilgilerin arşiv belgeleri ve diğer kaynaklarda mevcut olanlarla bazen çeliştikleri görülmektedir.¹²

Ana Hatlarıyla Osmanlı Medrese Sistemi

Medrese tabiri veya kavramı İslam medeniyetinde eğitim ve öğretim kurumlarına verilen genel isim olup Arapça okumak, kökeni bir metni öğrenmek için tekrarlamak anlamına gelen ders kelimesinden gelmektedir. İslam medeniyetinin kendine özgü en temel kurumlarından birisi olan

⁸ Konya Vilâyet Sâlnâmesi Def'a-17 1301; Sâlnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiye 1319; Salnamelerden hareketle medreseler üzerine yapılan bir çalışma için, Terzi-Öztürk, 2023, 401-428.

⁹ Şemseddin Sami, 1306, 857-858; Ali Cevat, 1313, 70-71.

¹⁰ Cuinet, 2001, 109.

¹¹ Zühdi, 1338, 31, vd.

¹² Ün Dergisi'nin yayın hayatına son vermesinden sonra devam eden yerel tarihçilik geleneği kapsamında Isparta hakkında eser hazırlayanlardan birisi Demirgil'dir. Demirgil'in eserinde Isparta medreseleri hakkında önemli bilgiler bulunmakla birlikte bunların zaman zaman arşiv belgeleri ve diğer kaynaklarla çeliştiği görülmektedir. Demirgil, 2007, 377, vd; Yakın zamanlarda Oğuz tarafından hazırlanan İlim Şehri Isparta isimli eser ise Isparta'nın ilim tarihi içindeki öneminin vurgulandığı bir araştırma olmakla birlikte mevcut bilgilerin tekrarını içeren bir derleme çalışması niteliğindedir. Bu çalışma için, Oğuz, 2014; Ün Dergisi'nin yanı sıra incelememizde yararlandığımız ikincil derecedeki diğer kaynaklar arasında tez, kitap, bildiri ve makale gibi çeşitli çalışmalar bulunmaktadır.

medreseler, Büyük Selçuklu ve Anadolu Selçuklu uygulamalarını takip eden Osmanlı döneminde fiziki şartları, mimarisi ve temsil ettiği zihniyet açısından önemli gelişimler göstermiş, ilk eğitimin verildiği sıbyan mekteplerini takiben günümüzde orta, lise ve yükseköğretim düzeyine denk gelen bir eğitim veren ve aynı zamanda İslami vasfı nedeniyle yalnızca Müslümanların eğitim görebileceği bir kurum haline gelmiştir. Osmanlı imparatorluğunda ilk medrese 1330 tarihinde Orhan Bey tarafından İznik'te yaptırılmış ve ilk müderris olarak Davud-ı Kayseri tayin edilmiştir. İlerleyen tarihlerde yapılan fetihlerle birlikte yeni medreseler inşa edilmiş ve medrese sayısının artması sonucunda derece ve sınıflara göre bir düzene gidilmiştir. İmparatorluğun ilk döneminde bu düzenlemeler neticesinde İznik, Bursa ve Edirne'deki medreseler eğitim hiyerarşisinde açıdan ilk sraya yerleşmiştir.¹³

Osmanlı devletinin bir imparatorluk kimliği kazanmasının yolunu açan İstanbul'un fethinden sonra Fatih Sultan Mehmet tarafından inşa ettirilen Sahn-ı Seman medreseleri ile birlikte medrese teşkilatında geçmiştekine nazaran daha sistematik bir yapılanma gerçekleştirilmiştir. Sahn medreseleri günümüzün hukuk ve ilahiyat fakülteleri seviyesinde olup bu medreselerin arka tarafına danişmend yetiştirmek için Tetimme veya Musıla-i Sahn adıyla orta dereceli medreseler inşa edilmiştir. Tetimme Medreseleri'nin inşasından sonraki aşamada imparatorluk sınırları içindeki diğer medreseler temel bir sınıflandırmaya tabi tutulmuş, bu suretle medreseler hiyerarşik olarak yukarıdan aşağıya Haşiye-i Tecrid, Miftah, Kırklı (Telvih), Hariç, Dahil ve hiyerarşide en üst seviyede bulunan Sahn-ı Seman olmak üzere beş temel sınıfa ayrılmıştır. Bu medreselerde görev yapan müderrislerin aldıkları maaşlar üzerinden hareketle yevmiesi 20 veya 25 akçe olan medreseler Haşiye-i Tecrid, 30-35 akçe olanlar Miftah, 40 akçeli olanlar Kırklı, 50 akçe olanlar ise Hariç medreseleri olarak isimlendirilmiştir. Ayrıca önceki dönemlerden beri eğitim-öğretim faaliyetlerinin devam ettiği Anadolu Selçukluları, beylikler, beylik aileleri ve onların vezirleri tarafından yaptırılan medreselerle, vezirlerle sancak beyleri gibi ümera sınıf mensupları tarafından yaptırılanlar Hariç sınıfında, padişahlar, şehzade anneleri ve padişah kızları tarafından yaptırılanlar ise Dahil sınıfında kabul edilmiştir.¹⁴

XV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yeni bir sistem ve düzene kavuşan Osmanlı medreselerinde tedaris, yani eğitim hayatına başlayan bir öğrenci ilk olarak Muhtarasat adlı dersleri görür ve daha sonra Haşiye-i Tecrid medresesine devamlı buradaki eğitimi bitirip müderristen icazet alırdı. İcazeti takiben bir üst derecede bulunan Miftah medresesine geçen öğrenci, bu aşamadan sonra Kırklı, Hariç ve Dahil medreselerinde devam ederek son aşamada Sahn-ı Seman'a gider ve mezun olduktan sonra danişmend unvanını kazanırdı.¹⁵

Fatih Sultan Mehmet tarafından Sahn-ı Seman medreselerinin inşa edilmesi ve medrese hiyerarşisinin belirlenmesi ile birlikte Osmanlı medrese sisteminde yapılan ikinci temel ve sistematik düzenlemeler, Kanuni Sultan Süleyman'ın saltanatı esnasında XVI. yüzyılda gerçekleştirilmiştir. Bu doğrultuda Mimar Sinan tarafından inşa edilen Süleymaniye külliyesi dahilinde caminin kuzey tarafına Medrese-i Evvel ve Medrese-i Sani (birinci ve ikinci medrese), cami mihrabının karşısında kible tarafına gelecek şekilde Darül-Hadis Medresesi, güney tarafa Medrese-i Rabi (dördüncü medrese), Medrese-i Rabi'nin doğu tarafına Medrese-i Salis (üçüncü medrese) ve caminin güney batısına bir tıp medresesi inşa edilmiştir. Bu altı medrese arasında en yüksek derecelisi Darül-Hadis kabul edilerek müderrisinin yevmiesi 100 akçe, diğer beş medresenin ise 60 akçe olarak belirlenmiştir.¹⁶

Sahn-ı Süleymaniye olarak adlandırılan söz konusu medreselerin yapımını takiben, önceki düzenleme ile tesis edilen Dahil Medresesi'ni bitirenlerden eğitimlerine devam etmek isteyenler Sahn-ı Seman veya Süleymaniye Medreseleri arasında tercih yapabilmekteydi. Yeni düzenlemenin yapılmasına kadar en yüksek müderrislik Sahn-ı Seman müderrisliği iken, yevmiesi yani günlüğü 60 akçeliden başlayarak Hareket-i Altmışlı, Musıla-i Süleymaniye, Hamise-i Süleymaniye, Süleymaniye ve en üst seviyede Darül-Hadis-i Süleymaniye müderrislikleri hiyerarşide yer almıştı. Bu hiyerarşi doğrultusunda Darül-Hadis müderrisliğinde boş kadro olduğu zaman Süleymaniye müderrislerinin en kıdemlisi tayin edilip, onun yerine Hamise-i Süleymaniye müderrisi, Hamise-i Süleymaniye müderrisinin yerine ise Musıla-i Süleymaniye müderrislerinin en kıdemli olanları tayin ediliyordu. Son aşamayı teşkil eden Darül-Hadis müderrisliğinin üzerinde bir müderrislik derecesi mevcut olmayıp buranın müderrisi arzu

¹³ Bozkurt, 2003, 324; İpşirli, 2003, 327; Uzunçarşılı, 1988, 1.

¹⁴ Uzunçarşılı, 1988, 3, 9, 11; Fatih Medreseleri hakkında detaylı bilgi için ayrıca, Ünver, 2015, 189-285; Unan, 2003.

¹⁵ Uzunçarşılı, 1988, 12.

¹⁶ Uzunçarşılı, 1988, 33-34; Süleymaniye Medreseleri hakkında detaylı bilgi için ayrıca, Kütükoğlu, 2000: 8-26.

ederse mahreç mevleviyeti payesi ile Kudüs, Eyüp, Halep, Selanik, Tırhala-Yenişehir, Galata, İzmir, Sofya, Trabzon veya Girit kadılıklarından birisine atanmaktaydı. Ancak müderrisin kadılığı tercih etmemesi halinde mahreç mevleviyeti payesi bir alt derecedeki müderrislerden birisine teklif ediliyordu.¹⁷

Osmanlı Medreselerinde Müderrisler ve Öğrenciler

Medreselerde yer alan hiyerarşik sistem öğrenciler ve öğretim elemanları için de geçerliydi. Bugünkü yükseköğretim kurumlarındaki gibi öğrenciler sınıflardan kademeli olarak yükselmekteydi. Öğrenciler arasındaki derecelendirme talebe-i ulum, suhte-softa danışmend ve mülazım olarak, öğretim elemanları için ise muid-müfid, müderris ve dersiam şeklindeydi. Bunlarla birlikte öğrencilere çömez, öğretim görevlilerine molla, allame, kari, muhaddis ve fakih gibi derecelere göre belirlenen çeşitli isimler de verilmekteydi.¹⁸ Medrese hiyerarşisinde en üst seviyede yer alan öğretim görevlisi müderristi. Esasen Osmanlı eğitim sisteminde ciddi nitelikli bir eğitim aldıktan sonra medreselerde ders okutan hocalar bu ismi alıyorlardı. Tek derslikli medreselerde bir, birden fazla derslikli medreselere ise her dersliğe birer müderris tayin edilmekteydi.¹⁹

Osmanlı medreselerinde müderrislerden sonra gelen öğretim elemanları ise müderris yardımcısı sıfatıyla okutulan konuları derslerden sonra öğrencilere tekrarlatan ve ağır öğrenen öğrencilere yeniden anlatan muidlerdi. Muidlere vazifeleri nedeniyle müzakereci ismi de verilmekteydi. Temel görevlerinin yanı sıra muidler aynı zamanda öğrencilerin disiplinlerinin sağlanmasından sorumluydu. Medreselerde dersler sabah²⁰ ve öğle olmak üzere iki vakit veya program dahilinde verilirdi. İcazete temel olan dersler sabah verilenler olup genellikle danışment seviyesindeki öğrenciler bu vakitte derslerini alırdı. Öğrenciler hücre adı verilen odalarda kalır, bir medresede genellikle 10 veya 15 hücre bulunurdu. Bunlarla birlikte medreselere öğrenci kabulü için kefil gerekmede, öğrencilerin kanuna uyan ahlaklı kişiler olmasına dikkat edilmekteydi. Bir hücre genelde bir talebeye ayrılmakla birlikte aynı hücrede 3 veya 4 öğrenci kalabilmekteydi. Oda sahibinin rızasıyla refik adlı yardımcı talebe ile tecrübeli öğrencilerin bulaşık, çamaşır, ısınma gibi hizmetlerini gören oda çömezi isimli başka bir öğrenci hücrede bulunabilmekteydi. Öğrenciler bazı ihtiyaçlarını karşılamak üzere cerre çıkmak adı verilen faaliyeti icra eder, bu doğrultuda daha ziyade üç aylarda, Ramazan ayında ve tatillerde kasaba ve köylere giderek vaizlik, imam-hatiplik gibi görevleri yerlerine getirip gelir temin ederlerdi. Aynı zamanda eğitim gördükleri medreseler için tahsis edilmiş vakıflar öğrencilere destek vermekteydi.²¹

Medreselerde müderris ve teditte bulunan öğrencilerle birlikte bevab, ferraş, noktacı ve kemer isimli çeşitli görevliler bulunmakla birlikte bu görevleri icra edenler genellikle öğrenciler arasından çıkar, medrese binasındaki işler çoğunlukla öğrenciler tarafından yerine getirilirdi. Söz konusu görevleri yapan öğrenciler yevmiyelerinden başka medreselerin ihtiyaçları için tahsis edilen vakıflar tarafından hizmet karşılığı belirlenmiş ücretleri alırlardı. Bunlardan ferraş medresenin temizliğinden ve süpürülmesinden sorumluydu. Kapının belli bir saatten sonra kilitlenmesi, girip çıkanların kontrol edilmesi ve düzenin sağlanmasını içeren bekçilik ve kapıcılık bevabın vazifesi idi. Bevvablar aynı zamanda olumsuz bir durum görüldüğünde müderrise haber verirlerdi. Noktacı ise öğrencilerin devamıyla ilgilenmekteydi. Son dönemde medrese görevlileri arasında kemer adını taşıyan ve öğrencilerin içlerinden seçtikleri bir görevli katılmıştı. Kemer öğrenciler için ayrılan fodla isimli

¹⁷ Uzunçarşılı, 1988, 36-38; Osmanlı medrese sisteminde Altmışlı'ya kadar olanlar aynı zamanda umum medreseler olarak adlandırılmaktaydı. Ayrıca Osmanlı medreseleri arasında Darül-Kurra, İhtisas Medresesi ve Heyet Medresesi gibi farklı türler mevcuttu. Yıldırım-Kılıç, 2018, 607-612.

¹⁸ Anameriç-Rukancı, 2008, 39-40; Terzi-Öztürk, 403.

¹⁹ Yıldırım-Kılıç, 2018, 617; 1897-1898 tarihinde Isparta'daki Abdurrahman Efendi Dairesi'nde iki müderris birden görev yapamadığı için medrese fiziksel olarak ikiye bölünerek doğu kısmı Barlah Şerif Efendi'ye, batı kısmı ise Eğirdirli Hüseyin Efendi'ye verilmişti. Böcüzade, 2012, 157.

²⁰ Ünver'in belirttiğine göre Aristo Atina'daki okulunda sabahları öğrencileri ve seçkin kişileri derse almakta, öğleden sonra ise halka ders vermekteydi. Bu tedit tarzı İslam dünyasına geçerek Osmanlı geleneğinde Fatih Medreseleri'nden itibaren uygulanmış ve XIX. yüzyılın sonlarına kadar sabah ve ikinci dersleri olarak programda varlığını sürdürmüştü. Abdülaziz Bey'e göre medreselerdeki eğitime Salı günleri ara verilerek öğrenciler bir günlük tatil yaparlardı. Tatil günü akşamı bir araya gelerek tel kadayıf pişirir, pilav, et, turşu gibi yemekler yiyerek sohbet, eğlence ve yüzük oyunuyla vakit geçirirlerdi. Ünver, 2015: 257-258; Abdülaziz Bey, 2000: 77-78.

²¹ Medrese öğrencileri suhte ve talebe-i ulum gibi isimlerle adlandırılmakla birlikte, temel eğitim olan Muhtasarat derslerini bitirenlere danışment unvanının verildiğini araştırmacılar ifade etmektedir. Yıldırım-Kılıç, 2018, 618-619.

ekmekle, perşembe günleri yine imaretlerde çıkarılan pilav ve zerde ile buğday, kuru üzüm ve kuru incirle karışık yapılan zırva adlı yemeği odalara dağıtırdı. Hisselerini satmaya hakkı olduğu gibi fodla istemeyenlerin parasını vererek hisselerini alır, aynı zamanda üç aylarda dışarı gidenlere tahsis edilmiş istihkakı alıp kendi hesabına dışarıda satabilirdi.²²

Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler

Geleneksel Osmanlı medreselerinde tümdengelimci (dedüktif) bir eğitim metodu uygulanmaktaydı. Bu metodun kaynağını çeşitli eserler vermiş ilim adamlarıyla İslam felsefecileri oluşturmaktaydı. Yapılan eğitim bu anlayışa göre geliştirilen ezber, tekrar, kavrama, müzakere ve defter tutma üzere beş aşamada cereyan etmekteydi. Temel eğitim dili Arapçaydı. Zira yükselebilmek ve dini ilimlerde uzman olabilmek için Arapça bilmek gerekmekteydi. Bununla birlikte sözlü açıklamalar Türkçe yapılıyordu. Farsçanın okutulması XVIII. yüzyılda Damat İbrahim Paşa'nın yaptırdığı medreselerde başlamıştı. Bu doğrultuda Osmanlı medreseleri yabancı dil eğitimi veren kurumlar olmakla birlikte müfredat büyük ölçüde Arapça ve Arap diline ayrılmış olup, medreselerin problemleri olduğu dönemlerde bütün müfredat temelde Arap gramer konularında toplanmıştı.²³

Araştırmacıların belirttiğine göre Osmanlı medreselerinde okutulan dersler ve derslerde takip edilen kitapların tespitiyle ilgili kaynaklar sınırlıdır. Bu kaynaklar ışığında medrese dersleri Arapça (sarf-nahv-belagat), tefsir, hadis, fıkıh, kelim, akaid ve mantık olarak genel nitelikli bir tasnife tabi tutulmuştur. Bunlardan sarf derslerinde okutulanlar arasında Emsile, Bina, Maksud, İzzi ve Merah en bilinenleriydi. Nahv derslerinde Avamil, İzhar ve Kafiye, tefsirde Zemahşeri'ye ait Keşşaf isimli ünlü eserle bu esere Cürcani tarafından yapılan Haşiye rağbet görmekte, diğer tefsirler arasında Celaleyn, Beydavi, Müfredat ve Zerkeşi olarak bilinenler okutulmaktaydı. Hadis'te Buhari ve Müslim başta olmak üzere Kütüb-i Sitte imamlarının eserleriyle birlikte İbn-i Melek veya Meşarık, Kadı İyaz veya diğer isimlerle Şifa-i Şerif, Mesabih, Ulum-ı Hadis, Nuhbet'ül-Fiker, Cami'ül-Usul, Kitab'ül-Erbain, Siyer-i Halebi, Şemail-i Şerif tedris ediliyordu. Medreseler açısından ilk sırada gelen ilim dalı olan fıkıhta ise Hanefi uygulamasını içeren Dürr'ül-Muhtar, Şerh-i Dürr'ül-Muhtar, İbn-i Abidin, Hidaye, Bidaye, Vikaye, Ekmel, Dürer, Gurer, Kuduri, Tenkih, Tavzih, Menar, Mirat, Telvih, Muğni, Mülteka-i Halebi, Mevkufat, feraizde (miras hukuku) Feraiz-i Siraciye, kelim ve akaidde Haşiye-i Tecrid, Akaid-i Adudiye, Şerh'ül- Adudiye, Tecrid'ül-Kelam, Şerh'ut-Tecrid, Akaid-i Nesefti, Tevali'ül-Envar, Şerh-i Hayali, mantıkta Şerh'ül-Metali, Metali'ül-Envar, Şemsiyye, Şerh'ül-Şemsiyye, İsaguci, Fenari Şerhi gibi eserler okutuluyordu.²⁴

Bunlarla birlikte başkent ve diğer büyük şehirlerdeki medreselerin aksine taşra medreselerinde okutulan derslerin tespiti daha zordur. Nitekim bazı araştırmacılar ayrıntılı ve özel bilgileri çeşitli kaynaklardan elde etmek mümkün olsa bile, medreselerin uzun tarihleri boyunca müfredatlarını kronolojik şekilde takip etme imkânı bulunmadığını belirtmektedirler. Ancak medrese kurucularının özel şartlarını taşıyan vakıfnameler, talebelere verilen icazetnamelerdeki detaylar, ilmiye kanunnameleri ve müderrislerin hal tercümeleri gibi kaynaklar vasıtasıyla müfredata ulaşılabilen, özellikle XIX. yüzyılın ikinci yarısına ait vilayet salnameleri ve günlük basından bazı bilgiler elde etmek mümkün olabilmektedir.²⁵

Osmanlı medrese sisteminde öğrenciler günlük yaşamdaki temel bazı ihtiyaçları ile birlikte esasen en önemli gereksinim sayabileceğimiz kitaplara ulaşma konusunda vakıflar tarafından desteklenmekteydi. Zira Osmanlı imparatorluğunun en önemli sosyal kurumlarından olan vakıflar, kitap ve kütüphanelere büyük önem atfetmekteydi. Bu anlayışın tezahürü olarak her bir medrese, Darül-Hadis ve külliye içinde veya civarında mutlaka bir kütüphane veya kitaplık kurulmuş, cami ve mescitlere çok sayıda kitap vakfedilmiştir.²⁶ Medreseler için kütüphane oluşturulmasında medrese vakıfları da

²² Ünal, 2011, 250; Kütükoğlu, 2000: 7, 26; Medrese öğrencilerine imaretlerden verilen günlük istihkaklarının yanı sıra aileleri tarafından bulgur ve yağ vb. çeşitli erzaklar yollanır, böylece oda çömezleri ve sarf mollaları geçimlerini sağlarlardı. Abdülaziz Bey, 2000, 77.

²³ Anameriç-Rukancı, 2008, 40-41; Yıldırım-Kılıç, 2018, 620.

²⁴ Osmanlı medreselerinde okutulan dersler aynı zamanda eserin müellifinin ismi veya okunan kitabın isminin kısaltılması gibi metotlarla adlandırılmaktaydı. Yıldırım-Kılıç, 2018, 612-617; Osmanlı medreselerinde okutulan dersler hakkında ayrıca, Hızlı, 2008, 25-46; Uzunçarşılı, 1988, 19-23.

²⁵ Bay, 2012, 65.

²⁶ Avcı, 2021, 249.

önemli katkılarda bulunmuşlardır. Zira vakıflar tarafından kurulan medreselerde, kitapların vakfedilmesi veya bu işe özel fon ayrılarak bir kütüphane kurulması yoluna gidilmekteydi. Müstakil olarak inşa edilen medreselerde ise kitapların çokluğuna göre odalardan birisinin kütüphane olarak tahsis edildiği, namaz kılınan veya grup halinde ders yapılan geniş ölçüğe sahip salonların kütüphane olmak üzere ayrıldığı uygulamalar mevcuttur. Bu kütüphanelere kimi zaman müstakil görevliler tayin edilirken, kimi zaman müderris, medrese şeyhi veya kitap bağışçılar yarı zamanlı bir biçimde vazife yapmak üzere atanmışlardır.²⁷

Medrese hizmetine sunulmuş kütüphanelerle birlikte bazı cami ve mescitlerin bünyesinde kütüphaneler kurulmuştu. Esasen camiler inşa edilirken kurucular tarafından buralara görevlilerin ve ibadete gelen cemaatin okuyacağı Kuran-ı Kerim ve cüzlerin vakfedilmesi İslam'ın ilk devirlerinden beri hemen bütün İslam ülkelerinde görülen bir gelenektir. Bunlar dışında büyük camilerin bir köşesinin, dolaplarının hatta ihtiva ettikleri bir odanın kütüphane hizmetine ayrıldığı örnekler görülmekteydi. Camilerde tesis edilen kütüphanelerdeki eserler çoğunlukla Kur'an-ı Kerim, hadis, akaid ve fıkıh gibi ilimlere ait kitaplardan oluşmakla birlikte edebiyat, tarih ve tıp gibi alanlarda kaleme alınmış kitaplara rastlanıyordu. Medrese kütüphaneleri medrese öğrencilerinin yanı sıra aynı zamanda halkın yararlanması amacıyla da tahsis edildikleri için günümüzün halk kütüphanelerine benzetilmektedir. Nitekim Arapça kitaplarla birlikte buralarda Osmanlıca eserlerin bulunması bu durumun kanıtıdır.²⁸

Isparta'da Medrese Geleneğinin Doğuşu ve Gelişimi

Isparta ve Hamit sancağının yer aldığı Pisidia coğrafyasındaki diğer yerleşimler Selçuklu fethini takiben zamanla klasik Türk-İslam şehirleri niteliği kazanmıştı. Özellikle Eğirdir, Uluborlu, Yalvaç, Beyşehir ve Antalya gibi önemli şehirler ön plana çıkarak çeşitli eserlerle donatılmışlardı. Nitekim Selçuklular Nizamiye Medreseleri geleneğini İran'dan Anadolu'ya taşıdıkları gibi, burada bir şehri fethettiklerinde ilk olarak cami, zaviye ve medrese inşa etmiş, ilim adamları ve tüccarları yerleştirmişlerdi. Bu yaklaşım doğrultusunda Selçuklu döneminin devlet adamlarından olan ve Sultan Alaattin Keykubat'ın takdirini kazandığı bilinen Mübarizüddin Ertokuş, Hamit bölgesinde birçok eserin inşa ettirildiği kapsamlı bir imar hareketine imza atmıştı. Ancak II. Gıyasettin Keyhüsrev'in saltanatı esnasında yaşanan 1249 tarihli Köseadağ yenilgisiyle Anadolu'nun Moğollar tarafından işgal edilmesi neticesinde Selçuklular güçlerini yitirince bayındırlık faaliyetlerinde ciddi bir azalma görülmüştü. Bununla birlikte Isparta'da Sadiye Medresesi (veya Bukası) ile birlikte Uluborlu ve Şarkikaraağaç'ta büyük camiler inşa edilmişti. Selçuklu Devleti'nin tarih sahnesinden çekilmesinden sonra bölgeye hâkim olan Hamitoğulları Isparta ile birlikte Uluborlu, Eğirdir, Yalvaç, Burdur, Antalya, Korkuteli, Afyon ve Şuhut'u kapsayan geniş bir bölgeye yayılıp Eğirdir-Antalya olmak üzere iki hanedan kolu üzerinde saltanat sürmüş ve bazıları günümüze kadar gelmeyi başaran birçok eser inşa etmişlerdi.²⁹

Selçuklu ve Hamitoğulları devirlerinde Isparta ve çevresindeki yerleşimler siyasi, sosyal, ticari ve kültürel kimlikleriyle önem taşımakta olup, bu özellikler yerleşimlerin imar edildiği süreçten başlayarak askeri, dini, sosyal ve ticari işlevli yapılarla diğer bazı sanat eserlerine açıkça yansıtılmıştı.³⁰ Osmanlı idaresinin başladığı XIV. yüzyıla gelindiğinde geçmişten miras kalan zengin kültürel geleneğin yanı sıra Yalvaç, Uluborlu ve Eğirdir gibi eski beylik şehirleri önemlerini korumaktaydı. Bu durumun getirisi olarak Hamit sancağı Batı Anadolu'da önemli bir eğitim ve kültür merkezi olma vasfını sürdürüyordu. Ancak Isparta bu dönemde merkezi bir statü kazanmasına rağmen söz konusu şehirlere nazaran daha az gelişmiş bir yapı arz etmekteydi. Bununla birlikte sancağın idari merkezi sıfatını kazanmasından itibaren istikrarlı bir büyüme sürecinin içine girmişti. 1478 tarihinde yapılan bir tahrirde göre Isparta'da 14 imam, 2 hafız, 1522 tarihli diğer bir tahrirde 2 mütevellî, bir imam-hatip ve 14 imam mevcut iken, 1568 tarihli üçüncü bir tahrirde ise bir zaviyedar, 3 müezzin, 4 dai ve 11 imamın varlığı ile karşılaşılmaktadır. Ancak söz konusu tahrirlerin arasını kapsayan 90 yıllık sürede nüfus artışı binde

²⁷ Tanzimat dönemindeki düzenlemelere kadar vakıf kütüphanelerinin yönetim esasları birbirine benzemektedir. Avcı, 2021, 244, 249.

²⁸ Avcı, 2021, 245.

²⁹ Bozkurt, 2003, 324; Doğan, 2009, 73-75, vd; Isparta tarihinin ana hatları için bkz. Emecen, 1999, 195-201; Mübarizüddin Ertokuş Bey'in ismi Süleyman Demirel Üniversitesi Doğu Kampüsü'nde bulunan Ertokuş Bey Derslikleri'nde yaşatılmaktadır.

³⁰ Doğan, 2003, 80.

8.61 ile ortalamanın altında kalmıştı. Araştırmacılara göre bu durum bölgede yaşanan isyan ve kıtlık gibi olaylarla ilgiliydi. Zira ciddi zararlara sebebiyet veren suhte ayaklanmaları aynı zamanda yerleşimi etkilemişti.³¹

Suhte hadiseleri esnasında mühimme defterlerinde en fazla ismi anılan bölgelerden birisi yukarıda vurgulandığı üzere Hamit sancağı olup bu durum Selçuklu döneminden itibaren gelişen köklü medrese kültürünün varlığı ile ilgilidir. Ancak bununla birlikte Anadolu'nun diğer bazı yerlerinde olduğu gibi XVI. yüzyılın ortalarına denk gelen tarihlerde sancak sınırları içindeki medreselerin önüne çok sayıda genç yığılmış, kapasiteleri sınırlı olan medreselerin talepleri karşılayamaması nedeniyle bu durum ciddi bir sorun haline gelmişti.³² Mevcut durumun giderek kötüleşmesiyle suhte sıfatıyla adlandırılan medrese öğrencileri ve suhte kılığına giren gruplar harekete geçerek isyan bayrağını kaldırmış, ev basma, insan kaçırma, cinayet, gasp, soygun, yaralama gibi çeşitli suçları işleyerek sancak genelinde bölükler halinde gezmeye başlamışlardı. Her ne kadar bu tarihlerde eski beylik şehirleri olan Yalvaç, Eğirdir ve Uluborlu gibi şehirlere nazaran daha az medrese barındırsa da, suhtelerin çıkarmış oldukları sorunlardan Isparta da etkilenmişti. Örneğin suhte grupları 1587 yılına doğru Isparta'ya bağlı Taşviran köyünü basarak 30 kişiyi öldürmüşlerdi. Sancak sathında sebep oldukları hadiseler ve tehlikeli durumları son derece yükseldiğinden 1588 yılında Isparta sancak beyine hemen vazife yerine dönmesi emredilmişti. II. Selim döneminde mühimme defterlerine yansıyan başka bir emre göre ise 300 kadar Hamitli suhte şekavete girişmiş, Antalya suhtelerine kendilerine katılmaları için tehdit içeren bir mektup yollamışlardı.³³ Ancak yukarıda vurgulandığı üzere, kazadaki medrese sayısı sebebiyle olayları çıkaran öğrenciler arasında Isparta'dan katılım sağlayanların azınlıkta olduğunu söylememiz mümkündür. Zira Isparta'da bu tarihlerde birkaç muallimhane ile birlikte yalnızca Saadettin b. Süleyman Medresesi veya diğer adıyla Sadiye Bukası mevcuttu.³⁴

Suhte ayaklanmalarının hızını kesmesinin yanı sıra Şahkulu ve Celali isyanları gibi Hamit sancağına ciddi zararlar veren olayların etkilerini yitirmesini takiben XVII. yüzyıla gelindiğinde Isparta artık bir sancak merkezi hüviyetiyle ön plana çıkmıştı. Nitekim dönemin kaynaklarından Evliya Çelebi ünlü seyahatnamesinde "*Evsâf-ı Şehr-i Şirîn-i Isparta*" başlığı altında "*şeyhülislâmî ve nakîbüleşrâfî ve sipâh kethüdâ yeri ve yeniçeri serdârî ve âyân ve eşrâf ve ulemâsî çokdur*" bilgisini vermektedir. Bu bilgiler bize XVII. yüzyılın ikinci yarısında şehirdeki kültürel ortamın geçmişe nazaran ileri seviyeye ulaştığını göstermektedir.³⁵ Aşağıda vurgulanacağı üzere bu tarihlerde Sadiye Bukası'ndan sonra Isparta'daki en eski tarihli medreseler olan Abdülkerim ve Hacı Abdi medreseleri inşa edilmiş, XVIII. yüzyılda artarak devam edecek olan sürecin ilk önemli adımları atılmıştı.

Isparta Medreselerinin Fiziki Yapısı

Osmanlı medreselerinde genellikle standart bir fiziksel karakter mevcuttu. Nitekim imparatorluğun ilim merkezi olan İstanbul'daki medreseler genelde tek katlı (tahtani) ve kagir (taş) binalar olup, ahşaptan yapılanları az sayıdaydı. Ahşap malzemeden inşa edilen medreseler genellikle XIX. yüzyılda yaşanan yangınlar ve depremler neticesinde yapılan yenilemelerle oluşmuşlardı. Büyük bir avlu etrafında U-L şeklinde sıralanan medreselerin çoğunda avlunun ekseninde yer almakta olan bir dersane bulunurdu.³⁶ Başkent medreselerinde mevcut olan söz konusu fiziki özelliklerin Anadolu'nun farklı bölgelerindeki medreseler açısından da geçerli olduğu görülmektedir. Örneğin Batı Karadeniz bölgesindeki Kastamonu medreseleri klasik medrese planlarına uygun olarak genellikle tek katlı, avlunun ortasında bir dersane ile fiziki büyüklüğe göre değişen sayılarda talebe odalarıyla kütüphane odasını içeren kagir yapılardan oluşmaktaydı. Uzun bir durgunluk devresinden sonra XIX. yüzyılda başlayan yeni bir inşa dalgasıyla medrese açmada yoğun bir dönem yaşanmaya başlanmış, bu süreç

³¹ Ustaoglu, 2020, 301, 305.

³² Koç, 2013, 154, 157.

³³ Akdağ, 1999, 166-167, 278, Kucur, 1986, 22.

³⁴ Erdoğan, 1997, 446.

³⁵ Evliya Çelebi, 1935, 238.

³⁶ Kütükoğlu, 2000, 6; Özellikle son dönem Osmanlı toplumsal hayatının önemli kaynaklarından olan Abdülaziz Bey eserinde başkentteki medreselerde İstanbul medreselerinde yatılı talebelere mahsus olarak bir çamaşırhane ve hamama benzer bir yapı (miğsel-mağsel) bulunduğunu, her odada bir ocak yer aldığını, odaların önündeki ahşaptan yapılmış yerlerin altına kışın odun ve kömür konulup yazın üstleri örtülerek oturulduğunu ifade etmektedir. Abdülaziz Bey, 2000, 71; Abdülaziz Bey'in İstanbul medreselerinde mevcut olduğunu belirttiği fiziki kısımların Isparta medreselerinde de bulunduğunu söyleyebiliriz.

destek verenler değişerek geçmişteki merkez bürokratlarının yerini eşraf, ayan, müderris ve halk yardımları almaya başlamış, değişim medrese inşa şekillerine yansımıştı. Zira Kastamonu’da daha önce genellikle külliye tarzı yapılar tercih edilirken, muhtemelen maddi bir gerilemenin yansımaları olarak sade ve tek yapı formlu medrese inşa faaliyetlerine ağırlık verilmiş, yüksek gelirli vakıfların yerini düşük gelirli almıştı. Isparta’nın güney komşusu olan Antalya’da ise yine benzer şekilde Selçuklu döneminden itibaren inşa edilmeye başlanan medreseler genellikle külliye komplekslerinde bulunan camilerin bitişiğine diğer müesseseler (mektepe, han, aşevi, hamam) ile birlikte inşa edilmişlerdi. Bu medreselerden bazıları tek katlı iken bazıları ise çift katlı (tahtani) bir fiziki yapıya sahipti.³⁷

Osmanlı geleneği doğrultusunda başkentten taşraya yansıyan standart fiziksel özelliklerin Isparta’daki medreseler için de geçerli oldukları görülmektedir. Bu durum erken dönem olarak niteleyebileceğimiz tarihlerle XIX. yüzyılda gerçekleştirilen yeni inşa ve tamir süreçleri sonucu ortaya çıkan yapılar için de söz konusudur. Nitekim şehirdeki medreseler iki farklı bölgede bulunan Kastamonu ve Antalya’dakilerle istisnalar hariç hemen hemen aynı özelliklere sahiptir. Zira kaynaklara göre şehirdeki medreseler tek veya iki katlı, toprak damlı veya kiremit örtülü çatılı, bir veya birden çok dershaneye sahip, salonlu, avlulu, bazı avluların ortasında havuzların ve çeşmelerin bulunduğu, aynı zamanda bazı müderrislere ait daireleri ihtiva eden yapılarıdır. Su kaynaklarının bol olduğu şehirde her medresede talebelerin içmesi için sular çıkarılmakta, bazıları vakıflar ve hayırseverler tarafından yaptırılan çeşmeler bulunmaktaydı. Isparta medreseleri mevki olarak Selçuklu döneminden itibaren cami, mescit, tekke gibi yapıların yanına veya yakınlarına inşa edilmişlerdi. Özellikle su kaynakları açısından şehrin zengin bir potansiyele sahip olması medrese öğrencileri için avantaj sağlamaktaydı. Nitekim İstanbul’daki bazı küçük medreselerde kaynak bulunmadığı için kuyu sularıyla idare edilmekteydi. Suyun az ve kıt oluşu öğrencilerin sağlığını olumsuz yönde etkilemekteydi. Bu nedenle XIX. yüzyılda zaman zaman medreselere giden suyolları tamir edilmişti.³⁸

Isparta medreselerine standart taşra medresesi özelliği kazandıran yönlerden birisi ise inşa faaliyetlerinin belirli dönemlerde artmış olmasıydı. Nitekim Kastamonu medreselerinde XIX. yüzyılda bu faaliyetlerin yoğunlaşması örneğinde görülen gelişmeler, Isparta medreseleri açısından XVIII. yüzyılın ilk yarısında başlayarak XIX. yüzyıl boyunca sürmüştü. Yine yaşanan süreçte inşa faaliyetlerinde mülki idareciler yerine eşraf ve ayan gibi şehir ileri gelenleriyle servet sahipleri ve halktan bazı kişiler ön plana geçmiş olup, bu kişilerin arasında müderrisler de bulunmaktaydı. Ayrıca, söz konusu süreçte geçmişe nazaran maddi karakterli bir gerilemeden bahsedebiliriz. Nitekim özellikle XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonra inşa ettirilen Isparta medreselerinin bazılarının geçmiştekilere nazaran daha mütevazı yapılar olduğu ortadadır. Aynı durum istisnalar hariç medrese vakıflarının gelir seviyeleri açısından da geçerlidir.

XIX. Yüzyıldan XX. Yüzyıla Isparta Medreselerinde Öğrenci Sayısı

Isparta medreseleri Tanzimatla başlayan ve XIX. yüzyılın ikinci yarısında etkisini artıran modernleşme hamlelerine kadar şehrin en önde gelen kurumları arasında olup, sıbyan mekteplerinden mezun olduktan sonra eğitimlerine devam etmek isteyenlerce tercih edilmekteydi. Bununla birlikte XIX. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkan yeni tip okullar karşısında yaşanan gerilemeye rağmen medrese öğrencilerinin sayısında dikkate değer bir artış söz konusudur. Bu durum esasen imparatorluğun genelinde görülen medreselerin bozulmasıyla ilgili olup, zorunlu askerlik hizmetinin mevcudiyeti neticesinde hizmetten muaf olmak isteyen kişilerden kaynaklanmaktaydı. Nitekim 1862 tarihinde yaşanan Osmanlı-Karadağ muharebesinde ağızları ve burunları kesilmiş vaziyette şehre gelen gazilerin bu durumu halkı korkuttuğu için askerliğe karşı genel bir isteksizlik başlamıştı. Bu gelişmeden en olumsuz etkilenen yerler ise medreselerdi. Zira medreseler oluşan söz konusu ruh hali nedeniyle asker kaçakları ile dolmuştu.³⁹

³⁷ Kütükoğlu, 2000, 6; Bay, 2012, 62, 63, 67; İstek, 2019, 117.

³⁸ İŞS.178-180/62-1,63-1; Böcüzade, 2012, 176; Kütükoğlu, 2000, 20.

³⁹ Medreselerde bozulmanın yaşandığı bu tarihlerde aynı zamanda şehrin sosyal hayatında ve eğitim anlayışında bazı önemli değişimler gerçekleşmekteydi. Örneğin temel bir disiplin yöntemi olarak kullanılan darp kaldırılmıştı. Bu tarihlerde sancak kaymakamlarından İbradılı Sadık Bey yeni açılan Isparta Rüştüyesi’ne halkın rağbet etmemesinden hoşnut değildi. Bu nedenle ulemeden Müftüzade İbrahim Edhem Efendi’yi genç talebesi (Hafız Kara Mehmet Efendi) ile birlikte gelmek şartıyla okula hat hocası tayin ettirerek, evvela oğlu Şevket Bey ve iki kızını öğrencileri arasına katmış, ayrıca ulemayı toplayarak medreselerin gelişiminin bu mekteple sağlanabileceğini bildirmiş ve biraz zor kullanarak bazı medreselerde eğitim görenlerle, dışarıda

Isparta medreselerinde eğitim gören öğrencilerin sayısı hakkındaki ilk bilgiler, Isparta Halkevi'nin süreli yayını olan *Ün Dergisi*'nde Aksu tarafından kaleme alınan bir çalışmada mevcuttur. Aksu, söz konusu çalışmasında askeri coğrafya ve matematik hocası olan Mehmet Nuri Bey tarafından kaleme alınan bir eserin Konya Vilayeti'ni içeren kısmından aldığı verileri kullandığını belirtmektedir. Söz konusu esere göre Mehmet Nuri Bey XIX. yüzyılın ilk yarısında Isparta'da 300'den fazla talebe-i ulum yani medrese öğrencisinin mevcut olduğu bilgisini vermektedir.⁴⁰ XIX. yüzyılın ikinci yarısına geldiğimizde ise 1884 tarihli Konya Vilayet Salnamesi'ne göre Isparta'daki 8 medreseden Abdülkerim Efendi 80, Halil Hamit Paşa 90, Zeynep Hanım 45, Şemsüddin 24, Hüsamüddin 22, Veli Efendi 85, Çelik Mehmet Paşa 25, Hacı Abdurrahman Efendi ise 25 öğrenciye sahipti. Söz konusu medreselerden Abdülkerim Efendi'de müftü Mehmet Tahsin Efendi, Halil Hamit Paşa'da Şükrü Efendi, Zeynep Hanım'da İsmail Efendi, Şemsüddin'de Edhem Efendi, Hüsamüddin Medresesi'nde Osman Efendi, Veli Efendi Medresesi'nde Veli Efendi, Çelik Mehmet Paşa'da Hasan Efendi, Hacı Abdurrahman Efendi'de Şeyh Mehmet Efendi ders vermekte olup toplam öğrenci sayısı 394 kişiye tekabül etmekteydi. Salnamede verilen sayılardan hareket ettiğimizde en fazla öğrenciye sahip medresenin Halil Hamit Paşa, en az öğrenciye sahip olanın ise Hüsamüddin olduğu görülmektedir.⁴¹

XX. yüzyılın başlarında Isparta medreseleri hakkında detaylı bilgilerin yer aldığı başka bir kaynak 1901 tarihli Maarif Salnamesi'dir. Salnameye göre bu tarihte şehirde 6'sı Çelebiler, birisi Camiyi Atik, birisi Yaylazade mahallesi ve diğeri İskender mahallesinde olmak üzere toplam 9 medrese bulunuyordu. Bu medreseler Abdülkerim, Halil Hamit Paşa, Abdi-Mustafa Paşa, Sadiye, Karavelizade, Hacı Zeynep, Hüsamüddin ve Hatiboğlu medreseleriydi. Söz konusu medreselerden Abdülkerim'de Mehmet Efendi, Halil Hamit Paşa'da Mehmet Tahsin Efendi ve Selim Efendi, Abdi-Mustafa Paşa'da Şükrü Efendi, Çelik Mehmet Paşa'da Abdullah Efendi, Sadiye'de Mustafa Efendi, Karavelizade'de Ali Efendi ile birlikte İsmail Efendi, Zeynep Hanım'da Ali Efendi, Hüsamüddin'de Mehmet Efendi, Hatiboğlu'nda ise Arif Efendi müderrislik yapmaktaydı. Abdülkerim Medresesi 49 kişiyle şehirde en çok öğrenci barındıran medreseydi. Bu rakamı takiben Halil Hamit Paşa 45, Abdi-Mustafa Paşa Medresesi 25, Çelik Mehmet Paşa Medresesi 28, Sadiye Bukası ve Karavelizade 10'ar, Zeynep Hanım 35, Hüsamüddin 15, Hatiboğlu 9 öğrenciye eğitim vermekteydi. Toplam öğrenci sayısı böylece 226 kişiydi.⁴² Öğrenci sayılarına ait bu rakamlardan anlaşıldığı kadarıyla Halil Hamit Paşa küçük bir farkla Abdülkerim Medresesi'ni takip etmekteydi. Hatiboğlu Medresesi ise Hüsamüddin'in gerisinde kalarak Isparta'da en az öğrenciye sahip medrese olma hüviyetine sahipti.

Isparta medreselerinin isimlerinden ve öğrenci sayılarından bahseden kaynaklar arasında son olarak yine Zühdi'ye değinebiliriz. Zühdi 1922 tarihli eserinde İskender mahallesinde Abdülkerim Efendi, Çelebiler mahallesinde Halil Hamit Paşa, Zeynep Hanım, Abdi Paşa, Çelik Mehmet Paşa, Müftü Efendi Dairesi, Yaylazade mahallesinde Taş Medrese veya Hüsamüddin Efendi Zaviyesi, Taşçızade tarafından inşa edilen Kabalı Ali Efendi, Abdi Paşa, Çelik Mehmet Paşa ve Camiyi Atik mahallesinde

bulunan gençleri buraya kaydettirmişti. Rüştü ve İdadî gibi yeni eğitim kurumlarındaki öğrenci sayısının artması neticesinde müderris olmak isteyenler evvela buralardan icazetname aldıktan sonra medreselere gelmeye başlamışlardı. Böcüzade, 2012, 176, 525, 526; Osmanlı medreselerinde yaşanan talebe artışı sorunu esasen XIX. yüzyılın ortalarında görülmeye başlanmıştı. Bu nedenle 1846 tarihinde talebe sayısını denetim altına almak ve askerden kaçışlara engel olmak amacıyla medreselerde okutulan bazı eserler üzerinden muafiyet sınavları olarak adlandırılabilir kura imtihanları uygulaması yürürlüğe konmuştu. Bay, 2012, 80.

⁴⁰ Aksu, 1934, 67; Aksu, aynı husustaki başka bir makalesinde eserin en azından 1844-1845 tarihinden sonra tamamlandığını ifade etmektedir. Aksu, 1934, 79.

⁴¹ Konya Vilâyet Sâlnâmesi Def'a-17 1301, 102-103; Isparta medreselerde müderrisler ve öğrencilerle birlikte bazen dervişler ikamet etmekteydi. Örneğin Isparta Şer'îye Sicilleri'nde mevcut olan 25 Ağustos 1850 tarihli bir terekeye göre Bağdatlı Derviş Hüseyin, Abdi Paşa Medresesi'nde misafir iken vefat etmiş, geride 1.620 guruşluk mal varlığı bırakmıştı. Muhallefatının hayır işlerine harcanmasını vasiyet eden Derviş Hüseyin'in isteği üzerine terekesi 1849 tarihli yangın sonrasında tamir ve yeniden inşa edilmekte olan Çarşı veya diğer ismiyle Derviş Paşa Cami ile birlikte Dedezade Mektebi ve Halife Sultan Türbesi için sarf edilmişti. Ayrıca şehrin son dönem mutasavvıflarından Beşkazalı Osman Zühdi Efendi Isparta'ya ilk geldiği tarihlere bazı medreselerde misafir kaldığı gibi bir müddet Abdi Paşa Medresesi'nde bulunan hücrelerinde ikamet etmişti. Isparta gibi Anadolu'nun diğer yerlerinde benzer nitelikte kişilerin medreselerde ikamet ettikleri görülmektedir. Harzem Efendi örneğinde görüleceği üzere bazı müderrisler vefatlarında görev yaptıkları medrese avlusuna gömülüyorlardı. İleride vurgulanacağı üzere 1846 tarihinde medreseye zaptiye neferleri yerleştirilerek öğrenciler çıkarılmıştı. Bu nedenle müderrisler kaleme aldıkları bir mazbatada eğitimin devam etmesi için neferlerin çıkarılmasını, ayrıca medrese dahilinde Ahi Kasap adlı manevi şahsiyetin mezarı bulunduğu için bu durumun uygunsuz olduğunu ifade etmişlerdi. BOA.A.MKT. UM.49/63; İŞS.184/154-1; Böcüzade, 2012, 155-156, 288-289. Hanılçe, 2017, 244-245.

⁴² Sâlnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiye 1319, 858-859.

Hacı Selim Efendi olmak üzere 9 medresenin varlığından bahsetmektedir. Zühdi'ye göre bu medreselerden sadece Abdülkerim Efendi'de bir müderris bulunmakla birlikte öğrenci mevcut olmayıp, yalnızca Halil Hamit Paşa'da 30 öğrenci eğitim görmekteydi. Depremde yıkılan Çelik Mehmet Paşa ile diğer medreselerde ise eğitim ve öğretim verilmemekteydi.⁴³

Yukarıdaki bilgilerden hareketle Isparta medreseleri arasında Abdülkerim ve Halil Hamit Paşa'nın en çok rağbet görenler olduğunu söylememiz mümkündür. Bununla birlikte Halil Hamit Paşa'yı ilk sıraya koyabiliriz. Nitekim kapatılmadan iki yıl öncesinde dahi geçmiş dönemlerde şehirdeki bazı medreselerin sahip olmadığı sayıda öğrenci barındırdığı görülmektedir. Hüsamüddin ve Hatiboğlu medreseleri ise en az sayıda öğrenciyi ihtiva edenlerdir. Toplam öğrenci sayısı açısından XIX. yüzyılın ilk yarısına ait 300 sayısının, yüzyılın ikinci yarısının sonlarına doğru 1884 tarihinde 394'e ulaştığı görülmektedir. Ancak bu sayı XX. yüzyılın başlarında 226'ya inmiştir. Buradan hareketle yeni okulların tercih edilmesi ve diğer bazı şartların etkisiyle medreselere rağbetin gittikçe azaldığını söylememiz mümkündür. XIV. yüzyıldan başlayarak XX. yüzyılın ilk yarısını kapsayan dönemde şehirdeki medrese sayısının genel ortalamasını hesap ettiğimizde ise Isparta'da en fazla 10 medresenin mevcudiyeti ortaya çıkmaktadır. XIX. yüzyılın ikinci yarısında söz konusu 10 medreseden 7'si Çelebiler, birisi Yaylazade, birisi Cami-yi Atik ve diğeri ise İskender mahallelerinde bulunmaktadır.⁴⁴

Fransız tarihçi Panzac 1830-1831 tarihli ilk resmi nitelikli rakamlar açısından Isparta'yı sınırlı bir nüfus ve etkiye sahip, 5-15 bin arasında değişen nüfusları bulunan Antalya, Adana, Amasya, Bergama, Çorum, Kütahya, Niğde, Siroz ve Tarsus gibi şehirlerin kategorisinde değerlendirmektedir.⁴⁵ Bununla birlikte Panzac'ın bu kategoride değerlendirdiği Antalya'da XVIII-XX. yüzyıllar arasında 21 medrese inşa edilmiştir. Ancak bu sayı sabit olmayıp fazla olabileceği araştırmacılarca vurgulanmaktadır. Söz konusu medreseler şehrin hemen hemen her mahallesine yayılmıştır. Isparta'nın komşularından Afyon'da XX. yüzyılın başlarında 21, köylerde 5 olmak üzere toplamda 25, Denizli sancağında ise aynı tarihlerde 31 medrese bulunmaktadır. Bunlarla birlikte Antalya ve nahiyelerinde 1874 yılında 40 medresede 566 öğrenci mevcut iken, 1889 tarihinde bu sayı 145 medrese ile 1.327 talebeye yükselmiştir. XX. yüzyılın başlarında yalnızca Afyon merkezde 317, Denizli sancağında ise 729 öğrenci mevcuttur. Daha farklı bir bölgede bulunan bir örneğe geldiğimizde önemli ticaret yollarının kesiştiği bir iç Anadolu kenti olan Tokat'ta tarih boyunca 34 medrese inşa edilmiştir. Ancak 1903 tarihinde bunlardan yalnızca 11'inde eğitim verilmektedir.⁴⁶

Bütün bu veriler Isparta'nın XIX. ve XX. yüzyıllarda komşularına nazaran daha az öğrenci sayısına ve medreseye sahip olduğunu göstermektedir. Bu durumun sancağın geneli için geçerli olduğu söylenebilir. Nitekim Fransız araştırmacı Cuinet XIX. yüzyılın sonlarında Hamitabad sancağında 28 medresenin bulunduğunu belirtmektedir.⁴⁷ Hamit sancağının ve merkez kazası Isparta'nın Selçuklu ve beylikler döneminden itibaren başlayan bir medrese geleneğine sahip olmasına, hatta geçmişte suhte isyanlarının yaşandığı bir coğrafyanın merkezinde bulunmasına rağmen Afyon, Antalya ve Denizli gibi yerlere nazaran bu hususta geri kalması ekonomik, ticari ve kültürel açıdan söz konusu şehirlerin daha fazla gelişmesiyle alakalı olmalıdır.

XIX. yüzyılın ilk yarısında Isparta medreselerinde eğitim gören bazı öğrencilerin ekonomik durumlarına 1845 tarihli müslüman mükelleflere ait Isparta Temettuat Defteri'nde rastlamaktayız. Bunlardan birisi Çelebiler mahallesinin 117 numaralı hanesinde sakin olan Berber Ali oğlu Hüseyin'dir. Deftere talebe-i ulum sıfatıyla kayıtlı olan Hüseyin'in daha önce berberlikle uğraştığı anlaşılmaktadır. Sahip olduğu mallarının yarım dönüm bağ, buzağı ve bir sağman inek olduğu görülmektedir. Medrese öğrencisi olduğu için kendisinden temettuat vergisi alınmayan Hüseyin'in yıllık geliri 38 guruştur.

⁴³ Önceden vurgulandığı üzere Zühdi'nin Isparta medreselerinden bazılarının inşa tarihleriyle, kurucuları ve taşıdıkları isimleri diğer kaynaklardan farklı olarak yanlış bir biçimde zikrettiği görülmektedir. Zühdi'ye göre Abdülkerim Efendi Medresesi Hisar Efendi tarafından 1570-1571 tarihleri arasında yaptırılmış, Kabalı Ali Efendi Medresesi 1827-1828 tarihlerinde Taşçızade Hacı Mehmet tarafından inşa ettirilmiştir. Yine Abdi Paşa Medresesi'nin yapımı 1833-1834, Halil Mehmet Paşa ismini verdiği Çelik Mehmet Paşa Medresesi'nin yapımı ise 1795-1796 tarihleri arasında gerçekleşmiştir. Bunlarla birlikte Zühdi'nin Cami-yi Atik mahallesinde Hacı Selim Efendi tarafından 1565-1566 tarihleri arasında yaptırıldığını belirttiği medresenin Sadiye Bukası olduğu anlaşılmaktadır. Zühdi, 1338, 31-32.

⁴⁴ Bu medreseler hakkında geniş bilgi için, Böcüzade, 2012, 147-177.

⁴⁵ Panzac, 1997, 141.

⁴⁶ İstek, 2012, 107, 113, 122; Kumyol, 2019, 19; Yazıcı, 1994, 641; Küskü, 2018, 530.

⁴⁷ Cuinet, 2001, 109.

Cami-yi Atik mahallesinin 100 numaralı hanesine kayıtlı olan diğer medrese öğrencisi Abaloğlu Mehmet ise aynı zamanda ticaretle uğraşmakta olup bir senelik kazancı 100 guruştur. Bu nedenle kendisine 24 guruş vergi tarh edilmiştir. Bu kayıtlar bize medreseler yerine kendi evlerinde ikamet eden ve aynı zamanda başka işlerle uğraşan öğrencilerin varlığını ortaya koymaktadır. Şehrin büyük mahallelerinde Yaylazade mahallesinin 30 numaralı hanesine kayıtlı talebe Hacı Mesdan'ın hanesinde ikamet ettiği görülen Molla Veli ise herhangi bir mala veya maddi gelire sahip olmayıp dışarıdan gelen yardımlarla geçinmektedir.⁴⁸

Kurucuları Açısından Isparta Medreseleri ve Medrese Vakıfları

Osmanlı taşrasında bulunan medreselerin kurucuları yukarıda vurgulandığı üzere genellikle Selçuklu ve beylikler döneminde yaşamış ileri gelen şahsiyetlerle birlikte Osmanlı döneminde bir süre burada görev yapmış devlet adamları, mülki idareciler ve maddi açıdan kudret sahibi kişilerden oluşmaktadır. Nitekim yukarıda vurgulandığı üzere Isparta'nın güney komşusu Antalya'da medreseler Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde bir cami bitişiği veya müstakil bir alanda devlet adamları, yöneticiler, hanedan mensupları veya maddi varlık sahipleri gibi çeşitli sınıflara mensup kişiler tarafından yaptırılmıştır. Yine daha önce vurgulanan Tokat örneğinde de şehirde mevcut medreselerin kurucuları içinde devlet adamlarıyla nüfuz ve varlık sahipleri mevcuttur. Ayrıca aralarında iki kadına rastlanmaktadır. Fiziksel olarak medreselerin önemli kısmı mahalle camilerinin ve mescitlerin parçası olarak teşekkül etmiştir.⁴⁹

Isparta medreseleri, kurucular ve vakıfları açısından da diğer hususlarda olduğu gibi yukarıda bahsedilen örneklerle benzer özelliklere sahiptir. Nitekim şehirde bulunan medreselerin inşa edilerek sosyal dokuya eklenmesi asırları içeren bir süreç dahilinde gerçekleşmiştir. Selçuklu döneminden başlayarak devam eden bu süreç kapsamında eski beylik ailesi üyeleriyle vezir, mutasarrıf, sadrazam gibi devlet adamları, müftü ve şeyh gibi bazı ilmiye sınıfı mensupları ve kazada yaşayan hayırseverler medreselerin banileri olmuştur. Yine Tokat'ta görülen kadın baniler Isparta medreseleri söz konusu olduğunda da karşımıza çıkmaktadır. Çeşitli dönemlerde Halil Hamit Paşa'nın validesi Zeynep Hanım başta olmak üzere Şerife bt. Hacı İbrahim ve Aişe bt. Hasan gibi kadın hayırseverler medrese inşa ettirmiş veya vakıf kurarak çeşitli ihtiyaçların karşılanması için maddi destek sağlamışlardır. Bu isimler arasındaki Aişe bt. Hasan, kesin olmamakla birlikte muhtemelen Hacı Abdi Medresesi'ni yeniden yaptıran kişilerden birisidir. Ayrıca aşağıda vurgulanacağı üzere medrese için belli bir miktarda para vakfetmiştir.⁵⁰

XIX. yüzyılın ilk yarısında Isparta medreseleri için düzenlenen vakıfların daha ziyade yeni inşa edilen veya tamirden geçirilenlere gelir sağlamak, personel masraflarını karşılamak ve bazı temel ihtiyaçların giderilmesini sağlamak için kuruldukları görülmektedir. Bu doğrultuda genellikle çeşitli iş kollarının faaliyet gösterdiği dükkanlarla birlikte nakit para gibi gelir kaynakları tahsis edilmiştir. Ayrıca aşağıda vurgulanacağı üzere yine vakıflar vasıtasıyla öğrencilere daha iyi eğitim verilmesi için bazı girişimler yapılmıştır. Medrese ihtiyaçlarına destek sağlayan vakıflara örnek vermek gerekirse, 1798 tarihinde Bereketzade vakıf suyundan aldığı 2 masura suyu Zeynep Hanım'ın inşa ettirdiği medresenin avlusunda yaptırdığı çeşmeye icra ettiren mütesellim İbrahim Reşit Efendi aynı zamanda çeşmenin masraflarının karşılanması için 100 esedi guruşluk bir meblağ vakfetmiştir. 7 Temmuz 1803 tarihinde ise Hacı Elfi mahallesi sakinlerinden Hacı Ahmet b. Şaban mahkemede Firdevs Paşa Medresesi'nin tamirine sarf edilmek üzere müteveli Zeynülabidin Efendi'ye bir miktar para teslim etmiştir.⁵¹

Isparta Medreselerinde Okutulan Dersler ve Eğitim Anlayışı

Daha önce kısaca değinildiği üzere başta devlet merkezi İstanbul olmak üzere, Bursa ve Edirne gibi büyük şehirlerde medreselerde okutulan derslerin ve verilen eğitimin niteliği hakkında yeterli

⁴⁸ BOA.ML.VRD.TMT.d...10119/130, 141, 234; Temettuat kayıtları üzerinden medrese öğrencilerinin ekonomik durumları hakkında yapılan bir değerlendirme için, Bay, 2012, 73-74.

⁴⁹ İstek, 2019, 106; Tokat'ta medrese banisi olan kadınlardan birisi Aişe Hanım bt. Mehmet Paşa, diğeri ise Hatice Hatun bt. Mustafa'dır. Haniççe, 2017, 238, 242; XVIII. yüzyılda İzmir'de günümüzde Konak meydanında bulunan Yalı Cami ile birlikte yanındaki medreseyi inşa eden Dervişzade Mehmet Paşa kızı Ayşe Hanım örneği için, Taş, 2019, 33-64.

⁵⁰ VGMA.VAD.579/406 (409)-184; İŞS.179/135-5.

⁵¹ İŞS.178-180/62-1,63-1,179/135-5;VGMA.VAD. 149/60-572; 268/122, 579/708 (718-719) vd; Medreseler için düzenlenmiş bazı vakıflar için, Kavaklı, 2012, 313-326.

bilgiler mevcuttur. Nitekim Ünver'in verdiği bilgilere göre XIX. yüzyılın sonlarında Fatih Medreseleri'nde öğrenciler derslere önce sarf alanında Emsile, Bina, Maksut gibi eserleri okuyarak başlıyordu. Daha sonra Şafiye (İbn-i Hacib) okunup nahv derslerine geçilerek Avamil, İzhar, Şerh-i İzhar ve Adalı isimli eserlerin dersi veriliyordu. Bu aşamadan sonra öğrenci yükselerek Molla Cami'nin Kafiye Şerhi'ni tedris etmekteydi. Çalışkan ve aşama kaydeden öğrenciler için İbn-i Melek Elfiyesi gösterilmekte, daha ileri bir seviyeye yükselmek isteyenler için evvela Kafiye'nin Şeyh Radi'si ile Muğniy'ül-Lebîb ve Zemahşeri okutulmaktaydı. Bu derslerle takiben edebiyattan İlm-i Adab adlı eserler tekellüm usulünü öğrenen öğrenciler Akaid derslerine geçerek Akaid ve İlm-i Kelam'la tedrislerini sonlandırırlardı. Bu aşamalardan sonra icazet almak isteyenler için daha ileri ve ihtisas seviyesindeki dersler gösterilir, müderrislerce bunlar tavsiye edilir veya talebeler söz konusu derslere yollanırdı. Bahsi geçen tüm bu dersler sabah programında gösterilir, ikinci derslerine daha sonra geçiş yapılırdı. Ancak bir öğrenci eğer isterse sarf ve nahve ait dersler ikinci programında görebilirdi. İkinci programına gelindiğinde, Halebi Tefsiri ve devamla Mülteka, Dürer, Telhis'le birlikte Telhis'in şerhi olan Mutavvel, usul-i fıkıhtan Mirat ve Menar'la hadis ve diğer bazı tefsir eserleri tedris edilirdi. İstanbul'da olduğu gibi Anadolu'da Sahn Medreseleri'ne öğrenci yetiştiren medreseler bulunmaktaydı. Ünver'e göre bu program sadece Fatih Medreseleri'ne ait olmayıp Orta Anadolu, Bursa, Edirne ve başkent İstanbul'da birçok medresede uygulanmıştı. Ancak Meşrutiyet'le birlikte yürürlüğe konulan medrese ıslahatında her ders için ayrıca özel bir saat belirlenmesine geçilmişti.⁵²

Başkent medreselerinde uygulanan eğitim programı ve müfredat hususunda Ünver'in yanı sıra diğer kaynaklarda yer alan detaylarla⁵³ birlikte, taşra medreseleri açısından bu bilgilerin daha kısıtlı olduğu görülmektedir. Bununla birlikte çeşitli kaynaklar vasıtasıyla bazı veriler elde edilebilmektedir. Örneğin Bay, Kastamonu medreseleri hakkında hazırlamış olduğu çalışmasında, ilk dönem taşra medreselerinde okunan derslerin ve müfredat programının önemli ölçüde merkez medrese geleneğinin devamı niteliği taşıdığına kesin olduğunu, ayrıca Kastamonu medreselerinde bu müfredata büyük oranda uyulduğunun düşünülebileceğini belirtmektedir. XIX. yüzyıla gelindiğinde yürürlükte olan müfredatta klasik döneme nazaran birtakım değişiklikler olmuş, müfredat 1867-1868 tarihinde hazırlanan bir rapor doğrultusunda daha derli toplu bir hale getirilmiştir. Rapor doğrultusunda hazırlanan programa göre okutulacak dersler Emsile, Bina, Maksud, İzzi, Avamil, İzhar, Kafiye, İsağoci, Fenari, Tasavvurat, Tasdikat, Şerh-i Akaid, Kadı Mir ve Celal olarak belirlenmiştir. Ayrıca rapora göre tedrise günlerinde ikinci vaktinden sonra Avamil, Halebi, Mülteka, Muhtasar Maani, Mutavval gibi derslere yer verilecek, tatil günlerinde ise tefsir, hadis ve fıkıhtan Dürer, Vaz'ıye, Hüseyniye, Veleddiye, Feride, Alaka, Heyet, Hendese, Hesap, Hat ve İnşa okutulacaktır. Bay'ın vurguladığına göre Şeri'a, Kıraat-ı Seb'a-i Aşere, Buhari ve Şifa-i Şerif gibi raporda yer almayan derslerin okutulacak medresede vakıfın özel şartları dolayısıyla, mantık derslerinin ise bu dersin okutmanın uğursuzluk getirdiğine inanan müderrislerin uğursuzluğu önlemeyi amaçladıkları için sabah derslerinden önce okutulanlar arasında bulunma ihtimalleri vardır.⁵⁴

Kastamonu medreseleri örneğinde olduğu üzere, Isparta medreselerinde uygulanan eğitim programı ve verilen dersler hakkında bazı kaynaklar vasıtasıyla detaylara ulaşabilmekteyiz. Bu kaynaklardan birisi 1884 tarihinde çıkarılmış olan Konya Vilayet Salnamesi'dir. Salnameden anlaşıldığı kadarıyla Isparta medreselerinde uygulanan ders programı doğrultusunda öğrencilere sabah ve ikinci olmak üzere günde iki defa eğitim verilmekteydi. Sabah programında Celal-Tasavvurat-İzhar, Mantık-Sarf-Nahiv, Dürr'ün-Naci-Avamil, Tefsir-Mantık-Nahv, Şerh-i Akaid-Fenari, Şerh-i Akaid-İzhar, İzhar-Sarf-Mantık olmak üzere iki veya üç ders, ikindiden sonraki programda ise sadece tek ders

⁵² Ünver, 2015: 256-258.

⁵³ Bu kaynaklar arasında bulunan Abdülaziz Bey'e göre İstanbul medreselerindeki dersler sabah ikinci, tatil dersleri ve hususi eyyam-ı haliye dersleri olmak üzere dört ayrı zamanda verilmekteydi. Eğitim sürecinde evvela Adalı ve Molla Cami ile ikinci derslerine başlanmakta, ayrıca Fenari Muhtasar Maani, Tasdikat yahut Akaid, Mülteka ve Mirat'ül-Usul okutulmaktaydı. Tatil zamanlarında talebelerin istemesi halinde birinci sene Avamil, Subha-ı Sıbyan, ikinci sene Merah, Alaka Şerhi, üçüncü sene Kavaid'ül-İrab, dördüncü ve sonraki senelerde Vasiye, Şafiye, bazen hendese ilminden Tesis'ül-Eşkal ve İrtifa Risalesi gibi eserler tedris edilmekteydi. Bunların dışında Veleddiye, Taşköprüzade, Abdülvehhab, Telhis, Mirkat, Şemsiyye, Burhan-ı Gelenbevi ile taşraya çıkacak öğrencilerden isteyenler olursa Tefsir-i Hamami ve Tefsir-i Beyzavi'den bazı surelerin yanı sıra Dürer, Gurer ve Feraiz dersleri verilmekteydi. Abdülaziz Bey, 2000, 80-81.

⁵⁴ Bay, 2012, 65-66.

okutulmaktaydı. Bu dersler Meaniy-i Muhtasar (Muhtasar'ül-Meani), Mülteka, Tarikat ve Dürer-i Gurur'di.⁵⁵

Daha önce vurgulandığı üzere Isparta medreselerinde vakıflar vasıtasıyla bazı ihtiyaçların karşılanması için destek sağlanmaktaydı. Bu doğrultuda bizzat eğitim ilgili olan bazı girişimler mevcuttu. Bunlardan birisinde Hacı Abdi Cami'nde sabah namazından sonra medrese öğrencilere tilavet eğitimi vermesi ve surelerde yer alan kelimelerin farklı yerlerde kazandığı manaları (vücuhat) öğretmesi için bir görevli tayin edilmiş, vazife 10 Mayıs 1830 tarihinde yevmi 10 akçe ücret ile Hafız Mehmet b. Ahmet'e tevcih edilmişti. XIX. yüzyılın sonlarına gelindiğinde, 2 Eylül 1892'de Hafız Ahmet Efendi b. Mehmet'in vefatıyla oğullarından Ahmet Şükrü ehliyet kazanıncaya kadar görev geçici bir şekilde yerine getirilmek üzere büyük oğlu Hamdi Efendi'ye tevcih edilmişti.⁵⁶

Isparta medreselerinde okutulan dersler ve verilen eğitimin niteliği hakkında bilgilerin bulunduğu diğer bir kaynak ise Böcüzade Süleyman Sami Bey'in eseridir. Eser, diğer hususlarda olduğu gibi bu konuda da oldukça önemli detaylar içermektedir. Böcüzade şehrin tarihi olarak en eski medresesi sıfatına sahip Sadiye Bukası'na isminin verilmesinde İranlı şair Sadi'nin okutulmasının etkili olduğunu belirtmekte, ancak medresenin müderrislerinden Hacı Hasan Efendi'den sonra şehirde Farsça bilen kalmadığı için dilin müfredattan çıkarıldığını ifade etmektedir. Böcüzade'ye göre Farsça öğretiminin yapılmamasının diğer bir sebebi ise ulema tarafından takınılan olumsuz tutumdur. Bu hususta naklettiği anekdota göre Harabizade müderrisi Edhem Efendi, Arc (Topal) Mustafa Efendi ile Büyük Şükrü Efendi'den gizlice Farsça öğrenmiştir. Bu esnada babasının öğrencilerinden olan Isparta müftülerinden Abdurrahman Efendi'den vücuhat (vücuhat) dersi almakla birlikte İstanbul'a gitmiş ve eğitimini devam ettirmiştir. Isparta'ya döndükten sonra Farsça öğrenmeye devam eden Edhem Efendi'ye bu dilin öğretilmesinin haram ve günah olduğu kanısında olan hocası Abdurrahman Efendi tepki göstermiştir.⁵⁷

Anekdotun devamına göre, Abdurrahman Efendi hem Karaağaçlı Büyük Şükrü Efendi'ye hem Edhem Efendi'ye şaşırıldığını belirterek, Farsça öğrenmenin günah olduğunu "*kim okur Farisi, gitti dininin yarısı*" şeklinde bir beyitle ifade etmiştir. Ancak Edhem Efendi bu duruma karşı çıkarak babasına ait bir kitapta "*Lisan'ül-ehl'il-cennete Arabiye ve Farisiye'd-deriyye*" yani "*Cennet ehlinin dili Arapça ve Farsçadır*" şeklinde bir şerh gördüğünü, şerhin Arapçadan yanlış bir biçimde çevrilmesi nedeniyle manasının anlaşılmadığını, bu nedenle Farsça öğrenmeye çalışıldığını belirterek durumu izah etmiştir. Bunun üzerine Abdurrahman Efendi Edhem Efendi'nin babası ve kendisinin hocası olan Müftüze'nin müctehit derecesinde bir alim olduğunu beyan ederek yanlışını kabul etmiş ve Edhem Efendi'ye kendi oğlu Şeyh Mehmet'in Farsça eğitimi alması için yardımcı olması ricasında bulunmuştur.⁵⁸ Bu anekdot bize Bay'ın Kastamonu medreselerinde mantık dersinin sabah verilmesinin uğursuzluk sayılması ihtimalinin mevcudiyetini belirtmesi gibi, Isparta'da benzer bir yaklaşımla Farsça eğitiminin bir müddet olumsuz kabul edildiğini göstermekte, aynı zamanda ulemanın skolastik olarak nitelendirilebilecek bakış açısını ortaya koymaktadır. Bununla birlikte Edhem Efendi'nin hocası Abdurrahman Efendi'yi ikna etmesinden sonra Isparta medreselerinde Farsça eğitimi tekrar başlamış ve Şakirzade Medresesi'ne ismini veren Şakirzade Mustafa Efendi'nin kardeşi, Karaağaçlı Büyük Şükrü Efendi'den ayrılması için Küçük lakabıyla anılan Şükrü Efendi Edhem Efendi'den Farsça'yı öğrenerek sonradan medresede öğrencilerine okutmuştur.⁵⁹

Böcüzade'nin eserinde Isparta ulemasının zihniyet dünyasını ve niteliklerini yansıtan başka bir anekdot ise yine şehrin tanınmış alimlerinden Geresinli Osman Efendi ile ilgilidir. Böcüzade'ye göre Osman Efendi tanınmış bir alim olmakla birlikte yazı yazmayı bilmemekte, ancak mekteplerde ve medreselerde yazı öğretilmesiyle birlikte kadınların okuma yazma öğrenmelerine destek vermekteydi. Zira kendisinde taassup içerikli bir yaklaşım görülmemekte, bu düşüncelerinin yanı sıra memleketin

⁵⁵ Salname'de ikinci vakti verildiği görülen derslerden Mülteka'nın iki defa ismi geçmektedir. Konya Vilâyet Sâlnâmesi Def'a-17 1301, 102-103; Hamit sancağının bağlı olduğu vilayet merkezi Konya'daki medreselerde Isparta ile benzer şekilde sabah programlarında iki veya üç dersin okutulduğu görülmektedir. Konya Vilâyet Sâlnâmesi Def'a-16 1300, 55-58.

⁵⁶ "*Vakt-i fecrde talebe-i ulûm için kura'ât taâllüm ve vücuhat-ı Kur'an-ı azîm'üş-şân*"; VGMA.VAD.149/60-572; Vücuhat ve nezair Kuran-ı Kerim'deki kelimelerin farklı yerlerde aldığı anlamların tekrarlarıyla birlikte incelendiği ilim dalıdır. Mehmet Suat Mertoğlu, "Vücuhat ve Nezâir", *DİA.*, C.43, TDV. Yayınları, İstanbul, 2013, 141.

⁵⁷ Böcüzade, 2012, 159.

⁵⁸ Böcüzade, 2012, 159.

⁵⁹ Böcüzade, 2012, 151.

gelişmesine katkı sağlayan her şeye yardım etmekten çekinmemekteydi.⁶⁰ Aşağıda vurgulanacağı üzere verdiği dersler öğrenciler tarafından rağbet gören ve şehirde mantık, sarf ve tefsir gibi alanlardaki uzmanlığı ile tanınan Osman Efendi'nin yazı yazmayı bilmemesi, ancak yenilikçi bir düşünce yapısına sahip olması dikkat çekici bir husustur.

Isparta medreselerinde okutulan bazı dersler aynı zamanda bu dersi veren müderrislerle özdeşleşmiştir. Bu özdeşleşmenin deyim yerinde ise bir alan ihtisaslaşması olduğunu söyleyebiliriz. Ayrıca söz konusu ihtisaslaşmanın bazı medreseler söz konusu olduğunda kurumsal açıdan geçerli olduğu görülmektedir. Örneğin yukarıda Farsçanın Isparta medreselerinin ders programına yeniden konulmasını sağladığından bahsedilen Edhem Efendi, hüsn-i hat yani güzel yazı dersinde ön plana çıkmış ve medreseden ayrılarak Isparta Rüştüyesi'ne gidinceye kadar bu dersi medresede vermişti. Hüsn-i hattaki uzmanlığı nedeniyle medresesi diğer medreselere karşı üstünlük sağlamıştır. Yine yukarıda bahsedildiği üzere Geresinli Osman Efendi esasen kırsal kökenli bir kişi olmakla birlikte çok iyi Türkçe konuşmakta, ayrıca sarf ve mantıkta uzman sayılmaktaydı. Bu nedenle diğer medreselerden derslerini takip etmek üzere öğrenciler gelmekte, ayrıca sabah ve akşam yapmakta olduğu tefsir derslerine çok sayıda kişi katılmaktaydı. Büyük Şükrü Efendi olarak anılan Karaağaçlı Şükrü Efendi ise Hatiboğlu Medresesi'nde verdiği derslerle birlikte Kutlu Bey Cami'sinde XVII. yüzyılın alim ve şeyhlerinden İsmail Hakkı Bursevi'ye ait Ruh'ül-Beyan adlı tefsiri tahrir etmekte olup, epey şöhret kazanmıştı. Medreselere açısından ise ihtisaslaşmada Böcüzade'nin Isparta ulemasının önemli kısmının yetiştiğini belirttiği Abdurrahman Efendi Medresesi hafızlık eğitimi ile ön plana çıkmıştı. Ayrıca vücuh-ı sebaa, yani Kuran-ı Kerim'in yedi türdeki farklı okunuşunda uzman olan hafızlar burada eğitim görmüştü.⁶¹

Isparta medreselerinde ders veren müderrisler aynı zamanda bazı eserler telif etmişlerdi. Bunlardan birisi olan Edhem Efendi Tuhfe-i Vehbi'ye şerh yazmış olup, Böcüzade'ye göre bu şerh Hayati şerhinden daha detaylıydı. Edhem Efendi aynı zamanda yukarıda vurgulandığı üzere Hacı Hasan Efendi'den sonra sekteye uğrayan Farsça eğitiminin yeniden programa girmesine öncülük ederek gelişimini sağlamış ve kendisi de dahil olmak üzere edebiyatla ilgilenen ve yazı yazan herkesin yetişmesinde rol oynamıştı. Medreseyi bırakıp Isparta Rüştüyesi'nde muallimlik yapmaya başladıktan sonra Hadikat'ül-Üdeba ve Şerh-i Nasihat'ül-Hükema adlı bir eser telif eden Edhem Efendi'nin bu eseri yine edebiyatla ilgili olup Türkçe ve Farsça beyitleri içermekteydi. Isparta medreselerinde vazife yapan ulemeden Hoca Hasan Efendi mufassal bir Fatiha Suresi tefsiri ile fihri bazı konulara dair haşiyeler kaleme almışsa da bunlar basılmadığından kaybolmuştu. Ayrıca oğlu Necip Efendi Mekteb-i Sultani muallimliği yapmaktayken babasına ait Malumat-ı Muhtasara isimli bir eseri bastırılmış, bu eserle birlikte diğer bazı eserleri Isparta Rüştüyesi'nde okunmuştu.⁶²

Isparta medreselerinde eğitim gören öğrencilerin Halil Hamit Paşa'nın Hacı Abdi Camisi'nde tesis ettiği ve sonradan kendi adıyla anılan kütüphaneden yararlandıkları ortadadır.⁶³ Bununla birlikte diğer taşra medreselerinde olduğu gibi Isparta medreselerindeki talebelerin yararlanmaları için özel

⁶⁰ Böcüzade, 2012, 170; Demirgil, Osman Efendi'nin vefatından sonra medresesinin kaldırıldığını ifade etmektedir. Ayrıca belirttiğine göre müderris Zebunzade İsmail Efendi on beş yıllık müderrisliği esnasında İrfan Efendi Dairesi'ne milliyet ruhunu sokmayı başarmıştır. Bu örnek Ispartalı müderrislerin zihniyet dünyasını yansıtmaya açısından dikkat çekicidir. Demirgil, 2007, 381-382.

⁶¹ Böcüzade, 2012, 156, 169, 170, 171; Müftü Süleyman Efendi'nin oğlu olan Veli Efendi, Geresinli Osman Efendi'den icazet almıştı. Sarf, nahiv ve feraiz konularında malumat sahibi bir müderris olarak tanınmaktaydı. Demirgil, 2007, 381; Demirgil, şehrin tanınmış ulemasından Şükrü Efendi'nin Topal Şükrü Efendi Medresesi adını taşıyan ve XIX. yüzyılın ikinci yarısında 1870 tarihinde yapılan bir medresede müderris olduğunu, müderrislikten ziyade bütün ömrünü Ulu Cami yani Kutlu Bey Cami'nde vaiz olarak geçirdiğini ifade etmektedir. Ancak Şükrü Efendi Hatiboğlu Medresesi'nde müderrislik yaptıktan sonra 1898 tarihinde 82 yaşında vefat etmiştir. Demirgil muhtemelen Hatiboğlu Medresesi'nden bahsetmekle birlikte Böcüzade veya başka bir kaynaktan aldığı bilgileri karıştırmış olmalıdır. Demirgil, 2007, 382; Böcüzade, 2012, 170.

⁶² Böcüzade, 2012, 160, 166, 167; Tuhfe-i Vehbi Sümbülzade Vehbi tarafından manzum olarak telif edilmiş ve Halil Hamit Paşa'nın oğulları Arif Bey'le Nuri Bey'e takdim edilmiştir. Elbistanlı Ahmet Hayati 1792 tarihinde Tuhfe-i Vehbi'nin edebiyat, şiir, aruz, edebi sanatlar ve gramere dair detaylı bilgiler içeren şerhini telif etmiştir. Öz, 1997, 220, 222; Isparta uleması arasında eser sahibi olanlardan birisi Seydi Halife Sultan'dır. Şehir dışındaki Halife Sultan bağları mevkinde türbesi bulunan Seydi Halife Sultan feraizden Ruh'ül-Şuruh adlı eseri telif ettiği için kendisine aynı zamanda Feraiz Şarihi denmekteydi. Böcüzade, 2012, 271.

⁶³ Bay, 2012, 65.

⁶⁴ 16 Şubat 1835 tarihinde Isparta müftüsü, ulemeden ve şehir ileri gelenlerinden bazı kişiler ve Isparta naibinin yer aldığı bir sayımda kütüphanede mevcut kitaplar sayılarak eski kayıtlarla karşılaştırılmış ve yeni bir liste hazırlanmıştı. Bu sayıma göre kütüphanede medrese öğrencilerinin yararlanabileceği tefsir, hadis, kelam, ferai, mantık, fihri, siyer ve tasavvuf alanlarına ait kitaplarla edebiyat, tip ve diğer dallara ait eserler mevcuttu. BOA.EV.MH.14/20.

kütüphanelerin varlığı kesindir. Nitekim sicillere göre şehirde bazı sıbyan mekteplerinde dahi kütüphanenin bulunduğu anlaşılmaktadır. Zira 9 Aralık 1823 tarihinde Isparta ileri gelenleri arasındaki Kürt Hasanzade El-Hac Süleyman Ağa damadı Ahmet Nurettin Bey, kayınbabasının ruhu için çocuklara her gün üç İhlas ve bir Fatiha suresi okutulması şartıyla 4 sıbyan mektebine birer Birgivi Şerhi bağışlamıştı.⁶⁴

Isparta medreselerindeki kütüphaneler hakkında kaynaklarda bilgiye ulaşılamamıştır. Ancak söz konusu kütüphanelerin medreselerle birlikte ortadan kalktıkları kesindir. Bununla birlikte bazı müderrislerin kendilerine ait kütüphaneleri bulunmaktaydı. Bu kişilerden birisi vefatında görev yaptığı medresenin avlusuna gömülen ve bir dönem müftülük görevini yerine getiren Harzem Efendi'ydi. Böcüzade'nin belirttiğine göre binlerce ciltlik değerli eserden oluşan bir kütüphanesi mevcut olmakla birlikte Harzem Efendi kitaplarını Halil Hamit Paşa Kütüphanesi'ne nakletmek istemiş, ancak müderrislik vazifesini bıraktığı oğulları Arif Efendi ile İrfan Efendi yavaş davrandıkları için nakil gerçekleşmemişti. İlerleyen tarihlerde İrfan Efendi 1858 tarihinde İstanköy'e sürüldüğü zaman babası Harzem Efendi'nin kitapları çıkan bir yangınla yok olmuştu.⁶⁵

Müderrislerin Şehir Hayatındaki Roller ve Maddi Durumlarına Dair Örnekler

Osmanlı döneminde diğer taşra şehirleri gibi temelini İslami kurallardan alan bir sosyal yapıyla, bu yapı etrafında yer alan bir yaşam tarzının egemen olduğu Isparta'da mahalle hayatından başlayarak⁶⁶ kültürel, ekonomik ve ticari hayata kadar toplumu ve bireyleri ilgilendiren her alanda mutlaka uyulması gereken birtakım kısıtlamalar bulunmaktaydı. Bu durum şehirdeki gayrimüslimlerin dahi davranış ve tutumlarına yansarak Müslüman-Türklerden farkı olmayan bir karakter kazanmalarının temel sebebi olmuştu.⁶⁷ XIX. yüzyılın ilk yarısına gelindiğinde farklı tarihlerde yaşanan bazı afet ve yangın gibi olayların İslami kaidelere uyulmamasından kaynaklandığı halk tarafından kabul gören bir düşünceydi. Nitekim 1816 tarihinde Isparta çarşısında çıkan yangınla Yokuşlu Hacı Mehmet Ağa Mescidi yanmış, yerine Derviş Paşa veya diğer ismiyle Ferahiye Cami yapılmıştı. 1849 yılına gelindiğinde ise Karpuz Pazarı tarafından gece çıkan bir yangın Kaymakkapı mevkiinden başlayarak bedestene kadar birkaç yüz dükkânı yok etmişti. Yangınlarla birlikte iki sene önce yaşanan sel afeti ahali tarafından Tanzimatla başlayan ve dine aykırı olan yeniliklerin sebep olduğu hadiseler olarak nitelendirilmişti.⁶⁸

Isparta ahalisinin bu tutumunda şüphesiz dini konularda otorite olarak kabul ettikleri ulemanın yaklaşımı önemli bir rol oynamaktaydı. Zira imparatorluğun bazı yerlerindeki gibi şehirde ilk zamanlarında ciddi tepkilerle karşılaşan Tanzimat süreciyle birlikte şehirde ciddi bir Batı etkisinin görülmesine rağmen ulema geleneksel yaşam tarzının korunmasında ısrarcıydı. Nitekim setre, pantolon ve sarıksız giyilen fesin toplum arasında yaygınlaşması üzerine toplanarak durumu müzakere etmiş ve içlerinde geleneksel tıbbı vakıf olan bazıları üzerine sarık sarılmayan fesin ve pantolonun bedensel birtakım rahatsızlıklara sebebiyet vereceğini ileri sürdükleri gibi, bazıları dar kesimli kıyafetlerin

⁶⁴ İŞS.182/109-1.

⁶⁵ Böcüzade, 2012, 154-155.

⁶⁶ 25 Haziran 1848 tarihli bir kayda göre İğneci mahallesi sakinlerinden Fatma bt. Mestan kendi halinde olmayıp mahalle halkı tarafından hoş görülmeven bazı hareketler sergilemekteydi. Bu sebeple mahkemeye çıkarılan Fatma bt. Mestan geçmişteki hareketleri nedeniyle tevbe-i nasuh ettiğini belirtip hâkim ve şahitlerin huzurunda bir daha bu tür davranışlarda bulunmayacağı sözünü vermişti. Başka bir kayıta ise kocasının şikayeti üzerine Aişe bt. Mehmet'e itaat ve karı-koca hukukuna riayet etmesi tembih edilmişti. Şehirde fuhuş veya benzer faaliyetlerde bulunan kadınlar İmam Evi adını taşıyan kadınlara özel hapisshanede tevkif edildikten sonra şehirden ihraç ediliyorlardı. İŞS.181/132-1, 184/49-5, 185/42-1; Böcüzade, 2012, 147, 154.

⁶⁷ 14 Şubat 1850 tarihinde mahkemeye gelen bazı kişiler Firdevs Paşa Cami imamı Hacı Mustafa Efendi'nin geçen sene Ramazan ayında alkollü olarak ikinci namazı kıldırıldığını gördüklerini, ayrıca yine aynı gün bazı kişilerin bir bahçede gizlice tütün içtiklerine şahit olduklarını iddia etmişler, ancak naib Hacı Hasan Efendi herhangi bir cezaya gerek görmemiş. Bu karardan memnun olunmaması neticesinde Hacı Hasan Efendi'nin Isparta'dan ihraç edilmesine kadar giden olaylar yaşanmıştı. İŞS.184/51-2; BOA.A.MKT.216/19; Isparta'da yaşayan Rumlar, Müslüman-Türkler gibi mahremiyete çok dikkat etmekte ve gerektiğinde mahkemeye başvurmakta. Bu konuda sicillerde mevcut olan örneklerden birisine göre, 30 Temmuz 1849 günü mahkemeye müracaat eden Çavuş mahalleli Lazar vld. Sava komşusu Maladi'nin makarr-ı nisvanı yani kadınlarının yaşadığı evine doğru dokuz pencere açtığını ileri sürerek hepsinin kapatılmasını talep etmişti. Mahkeme tarafından yapılan keşif sonrası Lazar haklı görülerek talebi kabul edilmişti. İŞS.184/2-3.

⁶⁸ Böcüzade, 2012, 129, 505-506; Akdemir, 2008, 129-130.

kadınlar için çok muzır yani ahlaka aykırı olacağını beyan etmişlerdi. Ayrıca bu tarz giyim aynı zamanda sünnete muhalif olduğunu belirtenler olmuştu.⁶⁹

XIX. yüzyılın ilk yarısının sonlarına doğru imparatorluğun genelinde başlayan bazı sosyal ve kültürel değişimleri olumsuz karşılayan ulema, aynı zamanda halkın dini yaşantısını denetleme vazifesini yerine getiriyordu. Nitekim Böcüzade'nin verdiği bilgiye göre bir süre müderrislik yapan Isparta müftülerinden Abdurrahman Efendi, Maarif Komisyonu'nun kararıyla Isparta köylerinde dini vecibelerin ne derece uygulandığının yanı sıra İslam'a aykırı yaşanıp yaşanmadığının tespiti için her medreseden bir müderrisi ayda veya iki haftada bir teftişe yolluyordu.⁷⁰ Tanzimat sürecinde devleti ve toplum yapısını etkileyen batılılaşmaya ve kurumsal alanda hız kazanan sekülerleşmeye rağmen Isparta'nın kırsal kesiminde bu nitelikte bir denetimin yapılması, üstelik bunun resmi bir kurulun kararına dayanması dikkat çekicidir. Bu durum ayrıca Isparta ulemasının sosyal yaşam üzerindeki etkili konumunu göstermektedir. Geçmişte olduğu gibi bu tarihlerde başkente yazılan arizalarda ileri gelenler kişilerden önce müderris ve imamların imzaları ve mühürlerinin mevcudiyetini bu itibarın göstergeleri arasında saymamız mümkündür.⁷¹

Isparta uleması arasında halk üzerinde yapılan bu denetimle birlikte aynı hususta bazen ciddi tartışmalar yapılmakta, karşılıklı suçlamalar yönelilmekteydi. Nitekim yine Böcüzade'nin bahsettiği bir anekdota göre, Şakirzade Medresesi'nde ders veren Ayıntabi (Antepli) Hoca isimli müderris medresenin üçüncü kez ihyasından sonra gelerek vazifeye başladığı esnada bazı şahısları hedef alan ikazlarda bulunmuştu. Şehirde ve çevrede tanınmış bir kişi olan Ayıntabi Hoca, müftü Ali Efendi ile birlikte bazı tarikat şeyhleri ve şeyhlik iddiasında bulunan (müteşeyyih) şahısların dine ve şeriata karşı bazı davranışlarını sert bir biçimde eleştirdiği için kendisine ciddi tepki gösterilmiş, bu nedenle şehri terk ederek talebeleriyle Uşak'a gitmişti. Kendisinden sonra Büyük Şükrü Efendi'nin tavsiyesiyle vazifesine Türkmenzade Ahmet Efendi getirilmişse de, onun da aynı kişiler için benzer eleştirileri yapması üzerine şehirden ihraç edilmesi istenmişti. Ancak talebeleri arasındaki şehir esnaflarından bazı kişiler Hükümet Konağı'na giderek duruma müdahale etmiş ve Ahmet Efendi'yi savunarak ihracının önüne geçmişlerdi.⁷² Ayıntabi Hoca- Ahmet Efendi cephesi ile müftü Ali Efendi, tarikat şeyhleri ve diğer şahısların oluşturduğu cephe arasında yaşanan bu tartışma aynı zamanda Osmanlı ilim dünyasında sıkça rastlanılan tasavvufçularla tasavvufa karşıtı kesim arasındaki anlaşmazlığı andırması açısından dikkat çekicidir. Ancak, Isparta'da müftünün yanı sıra, şeyhleri ve şeyhlik iddiasında bulunan şahısları dine uygun davranmama konusunda eleştiren bir müderrisin sürgün edilmesi ve ikincisinin sürgünden müdahaleyle kurtulması, tasavvufçu geleneğin daha güçlü olduğunu ortaya koymaktadır.⁷³

Osmanlı medrese geleneğinde XVII. ve XVIII. yüzyıllarda başkentte irsiyet kazanmış olarak ilmiye aristokrasisi haline dönüşen ve beşik ulemalığı kavramının temsilcisi olan aileler zamanla kapalı bir toplumsal sınıf haline gelmişlerdi. Bu durum XIX. yüzyılda taşrada mevcut olan ulema aileleri için de geçerliydi. Örneğin, Kastamonu'daki taşra uleması İstanbul'daki ulema aileleri gibi güvenli ve müreffeh bir sınıf oluşturmuştu. Bazı müderrisler ise aynı zamanda eşraf-ı hanedan olarak adlandırılan kaza ileri gelenleri arasına katılmaktaydı. Ayrıca müderrislikler aynı ailelerin elinde adeta tekel haline gelmişti. Medreselerden mezun olanlar imamlıktan başlayarak, vaiz, kadı, müftü, fakih, müderris ve kadı olarak devlet kadrolarında istihdam ediliyorlardı. Bu şekilde hanedan haline gelen ulema aileleri

⁶⁹ Isparta'da setre-pantolon ve sarıksız fes gibi yeni tip kıyafetler giyen ileri gelenlere Sultan Abdülmecit'e ithafla Mecidiyeliler adı verilmişti. Böcüzade, 2012, 439.

⁷⁰ Böcüzade, 2012, 176.

⁷¹ Şehirle ilgili çeşitli meselelere ait bu tür arizalarda "*Medine-i Isparta'da sakin ulemâ, sulehâ, hutebâ, fukarâ, zuafâ ve reâyâ kullarının arz-ı muhızır-ı sened-i eserleridir*" ibareleri mevcuttur. Müderrislerin ve imamların diğer şahıslara nazaran ilk sırada yer alan imza ve mühürlerinin bulunduğu iki arıza örneği için, bkz. BOA.C..HR..11/541, MVL.156/43.

⁷² Böcüzade, 2012, 150-151.

⁷³ Ispartalı müderrisler arasında Abdülkerim Medresesi müderrisleri ve diğer örneklerde görüleceği üzere tarikat mensupları mevcuttu. Bunlardan birisi H.1897-1898 tarihinde ikiye ayrılan Abdurrahman Efendi Dairesi'nin doğu kısmında görev yapan Eğirdirli Hüseyin Efendi idi. İstanbul'da eğitimini tamamlayan Hüseyin Efendi aynı zamanda Gümüşhanevi dergahına mensup olup camilerde Ahmet Ziyaüddin Gümüşhanevi'ye ait Ramuz'ül-Ehadis isimli eseri okumakta ve Cuma günü bazı münibleri yani tarikata girmesini sağladığı kişilerle birlikte Nakşibendilere ait olan Hatme-i Hacegan (Hatm-i Hâce) zikrini yapmaktaydı. Karağaçlı Büyük Şükrü Efendi ise ileride vurgulanacağı üzere Kutlu Bey Cami'nde Ruh'ül-Beyan adlı tefsiri okuyarak şöhret kazanmıştı. Aynı zamanda İbn-i Arabî'nin eserlerini inceleyerek gelecek hakkında tahminlerde bulunmaya çalışmaktaydı. 27 Haziran 1871 tarihinde Zeynep Hanım Medresesi'nde müderrislik yapmaktayken vefat eden Hacı Nuri Efendi ise aynı zamanda Bektaşî Şeyhi unvanını taşıyordu. Böcüzade, 2012, 154, 157, 172.

aynı zamanda görevleri doğrultusunda vakıfları ve vakıflara gelirlerini idare ederek servete sahip oluyorlardı.⁷⁴

Taşra ulema ailelerinde görülen irsiyet kazanma ve aristokratlaşma geleneği Isparta müderrisleri ve ulema sınıfındaki diğer kişiler açısından geçerli ve olağan bir durumdu. Nitekim aşağıda görüleceği üzere görevler istisnalar hariç genellikle babadan oğula el değiştirmektedir. Bu durum tekke, zaviye, cami, mescit ve mektep gibi yerlerde vazife yapanlar için de geçerliydi. Ayrıca müderrisler aynı anda birçok görevi icra edebilmekte, imamlık, vaizlik, mütevellilik ve zaviyedarlık yapabilmekteydi. Böylece görevlerin nesilden nesle aktarılmasıyla şehirde ulema aileleri oluşmuştu. Genellikle hoca-talebe olarak yakınlık kuran müderrisler bağlarını bazen evlilik yoluyla güçlendirmişlerdi.⁷⁵ Şehirdeki medreselerden mezun olduktan sonra isteyenler buralarda vazife yaptıkları gibi diğer görevlerde istihdam edilmekte, vakıfların yönetim ve denetimi genellikle kendilerine bırakılmaktaydı. Böylece mülki idareciler ve şehir ileri gelenleriyle birlikte sosyal tabakalaşma olgusunda Isparta'nın itibarlı ve seçkin sınıflarından birisini oluşturuyorlardı. Müderrislerin sosyal hayattaki etkilerini gösteren başka bir örnek ise bazılarının şehrin genelini ilgilendiren birtakım hususlara doğrudan müdahale etmeleriydi.⁷⁶

Medrese öğrencilerinde olduğu gibi Isparta müderrislerinin bazılarının ekonomik durumunu temettuat verileri vasıtasıyla öğrenebilmekteyiz. Bu kişilerden birisi kendisinden yukarıda bahsedilen şehrin önde gelen uleması arasındaki, müderrisliğin yanı sıra müftülük ve şeyhlik gibi bazı görevleri deruhte eden Abdurrahman Efendi'dir. Abdurrahman Efendi'nin icra ettiği farklı görevler Ispartalı müderrislerin ilmiye sınıfı içindeki mobilizasyonuna örnek olarak yorumlanabilir. 1845 tarihli müslüman mükelleflere ait Temettuat Defteri'ne göre İskender mahallesinde ikamet eden Şeyh Abdurrahman Efendi 3 dönüm tarla, 12 dönüm gayr-i mezru tarla veya araziyle bir dönüm bağ ve bir katıra sahipti. Diğer gelir kaynağı sahip olduğu yarım dükkan hissesiydi. Bunlardan senelik 141 guruş kazanç sağlıyordu. Vergiden muaf olan Abdurrahman Efendi'nin Hacı Abdi Cami'ndeki vazifesinden elde ettiği 5 guruşluk gelirle birlikte yıllık kazancı toplamda 88 guruştur.⁷⁷

İncelenen dönemde müderrislik yapan isimlerden Türkmenzade Mehmet Emin Efendi ve Mehmet Sait Efendi'nin ekonomik durumlarına dair ayrıntılar yine 1845 tarihli Müslüman mükelleflere ait temettuat kayıtlarında mevcuttur. Deftere göre Yaylazade mahallesinin 2 numaralı hanesinde sakin olan Mehmet Emin Efendi 1844-1845 senelerinde toplam 54 guruş gelir elde ettiği yarım dönümlük bir bağa sahipti. Aynı zamanda zaviyedarlık vazifesinden yılda 30 guruş geliri bulunan Mehmet Emin Efendi deftere göre söz konusu gelirlerine rağmen “*şunun bunun îanesi*” yani kendisine yapılan yardımlardan 57 guruş gelir sağlamıştı. Mahallenin bir sonraki 3 numaralı hanesinde kayıtlı Türkmenzade Mehmet Sait Efendi de aynı durumdaydı. Mehmet Emin Efendi gibi yarım dönüm bağ olmakla birlikte ayrıca bir merkebi vardı. Benzer şekilde zaviyedarlık vazifesinden 30 guruş elde eden Mehmet Sait Efendi kendisine yapılan yardımlarla yılda 55 guruş gelir sağlamıştı. Bunlarla birlikte müderris oldukları için her ikisine vergi tarh edilmediği görülmektedir.⁷⁸ Bu iki müderrise yapılan yardımların maddi açıdan kötü durumda olmalarından ziyade, itibar sahibi kişiler olarak halkın kendilerine duyduğu teveccühle ilgili olduğunu düşünebiliriz.

⁷⁴ İstek, 2019, 119; Bay, 2012, 74-79.

⁷⁵ “*Müsevid Hadimî Hâcî Mehmet Efendi Karaağaçlı Büyük Şükri Efendi'nin kerîmesini tezevvüç edip...*” Böcüzade, 2012, 154; İncelenen dönemde Isparta uleması içinde gelen şahsiyetlerden birisi Seyyid Şerif Cürcani'nin soyundan gelen Müftüzade Süleyman Efendi idi. Süleyman Efendi XIX. yüzyılın başlarında zaviyedarlık, vaizlik, nazırlık ve mütevellilik gibi icra ettiği çeşitli görevlerini damadı Şeyh Hafız Ömer Efendi'ye bırakmıştı. İŞS.178-180/75-1; Ispartalı müderrisler genellikle birbirlerini yetiştiriyorlardı. Nitekim Şakirzade Mustafa Efendi ve Şükri Efendi ağırlıklı olarak Abdurrahman Efendi'den okumuşlar, Rüştiye mektebinde muallim-i sanilik vazifesini yapan Mücellit Mehmet Efendi ile Dolmacızade Hacı Mehmet Efendi ve Münecimzade Hafız Mehmed Efendi gibi şahısları yetiştirmişlerdi. Böcüzade, 2012, 153.

⁷⁶ 1852 yılında Kırım savaşı vesilesiyle uygulanan kura kanununa hile karıştırdıkları iddiasıyla Isparta ileri gelenlerinden Hacı Edhemzade El- Hac Ali Ağa, Yılanlızade Hasan Bey, oğlu Abdullah Bey, alay emini Mehmet Hilmi Efendi, doktor Gümüşoğlu Hacı Elya ve zaptiye Hazineci Kör Mustafa gibi şahıslarda birlikte sürgüne gönderilenlerden birisi müderris İrfan Efendi'ydi. Böcüzade, 2012, 508; Zeynep Hanım Medresesi'nin zaptiyeler için kışla yapılmasına müderrislerin karşı çıkarak bir mazbata kaleme almalarını bu müdahalenin diğer bir örneği olarak değerlendirmemiz mümkündür. BOA.A.MKT. 43/69.

⁷⁷ Abdurrahman Efendi 31 Mayıs 1850 tarihinde kayınlı Fatma bt. Ömer'den satın almış olduğu fevkani bir göz oda, bir miktar divanhane ve bir kanat sokak kapısından oluşan evini 1.800 guruşa Debbağhane mahallesinden Kapucuoğlu Ahmet b. İbrahim'e satmıştı. İŞS.184/114-2; BOA.ML.VRD.TMT.d...10119/66.

⁷⁸ BOA.ML.VRD.TMT.d...10119/136.

Abdurrahman Efendi, Türkmenzade Mehmet Efendi ve Mehmet Sait Efendi gibi orta ve mütevazı derecelerde servet sahibi olarak değerlendirdiğimiz müderrislerle birlikte, XIX. yüzyılın ikinci yarısında maddi durumu daha iyi olan müderrisler de mevcut olup, bunlardan birisi Hasan Efendi'di. Nitekim 17 Şubat 1852 tarihinde Isparta kaymakamına gönderilen bir emirde Hasan Efendi'nin Araboğlu Harlanbos nezdindeki 26.585 guruşluk alacağının tahsil edilmesi talimatı verilmişti.⁷⁹ Bu kayıt Hasan Efendi'nin maddi açıdan iyi bir seviyede olduğunu göstermektedir. Kendisi muhtemelen Harlanbos'a bir ev satmış veya borç vermiş olmalıdır.

XIX. Yüzyıldan XX. Yüzyıla Isparta Medreseleri ve Müderrisleri Sadiye Bukası

İslam dünyasında türbe, tekke ve zaviye gibi dini yapıların dahilinde eğitim verilen yerleri tanımlayan bukalar Osmanlılara Selçuklulardan kalan müesseselerdendi. Bu doğrultuda Sadiye Bukası şehirdeki en eski medrese sıfatını taşıyordu. Osmanlılar Türk-İslam medeniyetinden devraldıkları bukaları eğitim-öğretim faaliyetlerinde kullanarak buralara görevli tayini yapmaya devam etmişlerdi. Selçukludan kalma ve çeşitli şehirlerde bulunan bukalara Tapu-Tahrir Defterleri'nde rastlanılmakla birlikte Osmanlı eğitim hiyerarşisinde sıbyan mektepleriyle medreseler arasında kalan bir yerde oldukları görülmektedir. Nitekim XVI. yüzyıla ait arşiv belgelerinde günlük 10 akçe yevmiyeli medreselerden aşağı derecedeki medreselere bazen buka dendiği ve kadınların arzıyla tayin yapıldığı bilinmektedir. Aynı zamanda bir müderrise bukada yükselme karşılığında görev verilebilmektedir.⁸⁰

Mevki olarak Çelebiler mahallesinde bulunan Sadiye Bukası, III. Alaattin Keykubat zamanında 1279-1280 tarihlerinde Seyyid Süleyman b. Süleyman tarafından yaptırılmıştı. Isparta'da medrese geleneğinin doğuşu ve gelişiminden bahsedilirken vurgulandığı üzere 1243 tarihli Köseadağ yenilgisinden sonra yaşanan durgunluk devrini içeren II. Gıyasettin Keyhüsrev'in saltanatıyla birlikte devam eden yıllarda Isparta ve çevresinde imar faaliyetlerinde belirli bir düşüş görülmüş, ancak birtakım eserlerin vücuda getirilmesine devam edilmiştir. Sadiye Bukası bu dönemde inşa edilen eserler arasındaydı.⁸¹

Kagir malzeme ile bina edilen Sadiye Bukası'nın Ayasofya adlı bir kilisenin yerine yapıldığı rivayet edilmektedir. Şehrin Türk hakimiyetine geçmesinden sonra gerçekleşen bir depremde kilise yıkılınca enkazından inşaat esnasında yararlanılmıştı. XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar ayakta kalan buka 1874 senesinde yanınca yerine ahşap bir dersane yapılarak eski yapıdan geriye yalnızca mescit hizmeti gören kümbet kalmıştı. 1887 tarihinde yaşanan deprem ile mescit olarak kullanılan kümbet harap olduğundan medrese tamamen yıktırılmıştı. Böcüzade'ye göre zamanında fevkani üç odalı bir dersane, tahtani beş altı hücre ve bahçesinin kenarında bir havuzu içeren medresede Ramazan ayında hatimle teravîh namazı kılınmaktaydı.⁸²

Maliyeden Müdevver Defterler arasındaki Hamit sancağı vakıflarına ait verileri içeren 1501 tarihli bir defterde bukanın "*Medrese-i Saâdüddîn b. Süleyman Bey*" şeklinde kayıtlı olduğu görülmektedir.⁸³ Bu tarihte müderris Mevlana Şemsüddin isimli kişidir. Sadiye Bukası'na bu ismin verilmesinin nedeninin Sadi tarikatının kurucusu Şeyh Saadettin Cebavi'nin eserlerinin okutulması olduğu söylenmektedir.⁸⁴ Ancak bukanın isimlendirilmesinde bu ismin tercih sebebi olması ihtimal olarak değerlendirilmektedir. Farsça gibi bukada öğrencilere okutulan derslerin mahiyetinin bilinmesine

⁷⁹ İŞS.186/1-2.

⁸⁰ İpşirli, 1992, 386.

⁸¹ Demirgil 2007, 377-378; Doğan 2008, 26; Medresenin kurucusunun adı Saadettin b. Süleyman'dır. Bu bakımdan kaynaklarda geçen Süleyman b. Süleyman ismi yanlışır. Tahrir Defterleri'nden yola çıkan Arıkan Isparta'da Saadettin b. Süleyman Bey adını taşıyan bir medresenin olduğunu, medresenin gelirinin büyük bölümünün dört hamamdan elde edildiğini, gayrimenkul kiralari, bağ ve bahçe yerlerinden gelir sağlandığını ve vakfa ait dört hanenin defterde kayıtlı olduğu bilgisini vermektedir. Arıkan, 1982, 144-145; 1901 tarihli Maarif Nezareti Salnamesinde ise medresenin kurucusunun isminden Sadi Efendi olarak yine yanlış biçimde bahsedilmiştir. Sâlnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiye 1319, 859.

⁸² Böcüzade, 2012, 147-148-149.

⁸³ Karaca, 2014, 189; 438 Numaralı Muhâsebey-i Vilâyet-i Anadolu Defteri-I (937/1530) (Kütahya Kara Hisâr-ı Sâhib, Sultan-önü, Hamid ve Ankara Livâları) Dizin ve Tıpkıbasım 1993, 289.

⁸⁴ XIII. yüzyılda Şam'da kurulan tarikatın kurucusu Saadettin Cebavi'dir. Şeyh Muhammed'in 1611 yılındaki vefatıyla yerine geçen Şeyh Saadettin döneminde tarikat Anadolu'da yayılmıştır. Tek, 2009, 226, 228; Daha önce değinildiği üzere Böcüzade, bu isimlendirmenin aynı zamanda Şeyh Sadi'nin eserlerinin okutulmasıyla ilgili olduğunu belirtmektedir. Böcüzade, 2012, 159.

rağmen kaynaklarda verilen eğitimin niteliği hakkında bilgi yoktur. Bu nedenle bukanın Isparta medreseleri arasındaki derecesi hakkında yorum yapılamamaktadır. 1501 tarihli vakıf defterine göre XVI. yüzyılın başında bukanın gelirleri Büyük ve Küçük Hamam adlarını taşıyan iki hamam, Uluharım adlı yerde 8 dönümlük yer, Küçük Hamam'ın önünde bir dönüm arazi, yine medresenin üzerinde 8 ev yeri, Kayı köyünde 3 dönüm bağ, şehir mezarlığı üzerinde 50 dönümlük arazi ve Doğanca mahallesinde bir ceviz ağacıydı. Büyük Hamam'dan günde 5 akçeden yılda 1800, Küçük Hamam'dan günde 3 akçeden yılda 1260 akçe olmak üzere 3.060 akçe gelir elde ediliyordu. Ayrıca Uluharım'dan 90, medresenin üstündeki 8 ev yeriyle, Kayı köyünde bulunan 3 dönüm bağdan 70, şehir mezarlığının üzerindeki 50 dönüm araziden 150, Bey Harimi adlı yerin önünde bulunan bir dönüm araziden 40, Doğanca mahallesindeki bir ceviz ağacı ve araziden 16 akçe olmak üzere yılda 3.510 akçe tutarlarında gelir sağlanmaktaydı.⁸⁵

Abdi Paşa (Harabizade-Çubukçuzade) Medresesi

Osmanlı vezirlerinden olan ve bir dönem Anadolu Eyaleti valiliği görevine getirilen Abdi Paşa bu görevi esnasında Isparta'da adıyla anılan camisi ile birlikte camiye bitişik olarak bir medrese yaptırmıştı.⁸⁶ İsmine ithafen Abdi Paşa ve burada ders veren bazı müderrislere ithafen Harabizade-Çubukçuzade gibi farklı isimlerle anılan medrese, cami ile beraber bir şekilde 1783 tarihinde ahşap ve toprak damlı olarak inşa ettirilmiştir. Böcüzade'ye göre 1813-1814 yıllarında Harabizade Es-Seyyid Hafız Ali Efendi'nin müderrisliği esnasında mutasarrıf Mustafa Paşa tarafından tamirden geçirilip gelir getirmesi amacıyla Dutaltı adıyla bilinen mahalde 11 dükkan inşa ettirilip camiye vakfedilmişti.⁸⁷

Bunlarla birlikte vakıf belgelerinde Mustafa Paşa tarafından tesis edilen vakfa ait detaylar Böcüzade'nin bahsettiklerinden farklıdır. 2 Mayıs 1813 tarihinde Isparta'da sancak yöneticilerine tahsis edilen sarayda Harabizade Hafız Ali Efendi'nin hazır bulunduğu oturumda düzenlediği vakfiyesine göre Mustafa Paşa, Kuyumcular çarşısında bir yağhane, yağhaneye bitişik bir dikici dükkânı ve bir tahmisci dükkânıyla, Odun Pazarı'nda bir helvacı dükkânı olmak üzere 4 dükkânını medrese için vakfetmiştir. Dükkânlardan elde edilen gelirin müderrislere maaş olarak ayırıp vakfın tevliyetini yine müderrislik görevi yapanlara bırakmıştır.⁸⁸ Bu doğrultuda 4 Ağustos 1821 tarihinde mütevellî ve müderris olan Harabizade Hafız Ali Efendi'nin vefatıyla vakfiyeye göre mütevellîliğe müderrislik görevini deruhte eden kişinin getirilmesi gerekmekte olduğundan, müderris Hasan Efendi b. Halil arz yazarak merkezden berat istemiş ve isteği kabul edilmiştir.⁸⁹

1830'lu yıllara kadar Seyyid Ali Efendi'ye atıfla Harabizade ismiyle anılan medresenin ismi bu tarihten sonra değişmiştir. Nitekim Isparta müftüsü Şeyh Mustafa Efendi'nin müderrisliğine tayinini takiben medreseye Çubukçuzade adı verilmiştir. Burdurlu Çubukçuzade adıyla bilinen Emirzade Mustafa Efendi müftülüğe tayin olduğu esnada Harabizade Seyyid Hafız Ali Efendi vefat edince müftülüğe ek olarak medresenin müderrisliğe tayin edilmiştir. 1831 senesine kadar görevine devam eden Mustafa Efendi'nin vefatıyla müderrislik büyük oğlu Abdülhamit Efendi'ye, Abdülhamit Efendi'nin vefatıyla birlikte kardeşi Findoslu İbrahim Edhem Efendi'ye intikal etmiştir.⁹⁰

Böcüzade Süleyman Sami Bey tarafından verilen bilgileri yukarıda bahsedilen arşiv belgeleriyle birlikte değerlendirdiğimizde, Şeyh Mustafa Efendi'nin Hasan Efendi b. Halil'le birlikte medresede görev yapan diğer müderris olduğu sonucuna ulaşmaktayız. Ancak bu hususta netlik bulunmamaktadır. Şeyh Mustafa Efendi Hasan Efendi b. Halil'in vefatıyla vazifeye tayin edilmiş olabilir. Böcüzade Süleyman Sami Bey'in Harabizade ile Hasan Efendi'yi karıştırması mümkündür. Nitekim yukarıda

⁸⁵ Karaca, 2014, 189-190; Sadiye Bukası vakfının 1530 tarihindeki gelirleri için, 438 Numaralı Muhâsebey-i Vilâyet-i Anadolu Defteri-I (937/1530) (Kütahya, Kara Hisâr-ı Sâhib, Sultan-önü, Hamîd ve Ankara Livâları), 289.

⁸⁶ BOA.C..MF..55/2722.

⁸⁷ "Isparta kazâsında Çelebiler mahallesinde kâin ashâb-ı hayrâtın Abdullah Efendi b. Alî nâm-ı diğer Abdi Paşa câmi'-i şerîfi ve medresesi" VGMA.VAD.149/382-4795; Böcüzade, 2012, 158; XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Anadolu ve Rumeli'de bulunan vilâyetlerde mutasarrıflık ve valilik yapan Abdi Paşa'nın asıl ismi Abdullah olup babasının ismi kaynaklara göre Sarhoş Ali Paşa, dedesinin ismi Koca Abdi Paşa'dır. Abdi Paşa H.1174 tarihinde Anadolu valiliği yapmıştır. İnşa ettirdiği camiye halk arasında Abdullah Efendi Cami dendiği gibi bazı sicil ve vakıf kayıtlarında aynı şekilde anıldığı görülmektedir. Akdemir 2011, 112 vd; Yukarıda belirtildiği üzere 1901 tarihli Maarîf Nezâret-i Salnamesi'nde medrese Abdi ve Mustafa Paşa Medresesi olarak adlandırılmıştır. Sâlnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiye 1319, 859.

⁸⁸ VGMA.VAD.579/708 (718-719) 298, 268/122.

⁸⁹ BOA.C..MF..55/2722.

⁹⁰ Böcüzade, 2012, 158.

vurgulandığı gibi eserinde yer verdiği medrese için vakfedilen dükkanların mahal ve sayısına dair bilgiler vakfiyedekilerle uyuşmamaktadır. Bu bakımdan vakfiyedeki verileri esas kabul etmek gerekir. Bununla birlikte kayıtlara geçmemiş başka bir vakfiye söz konusu olabilir. Ancak bu zayıf bir ihtimaldir.

Hacı Abdi (Halil Hamit Paşa-Hüseyin Efendi- Şakirzade) Medresesi

XIX. yüzyılın ilk yarısında Isparta'da bulunan medreselerden birisi Hacı Abdi Medresesi'dir. Gelenek üzerine medreseye katkı yapanlar ve müderrislerine atfen bazı farklı isimlerin verildiği görülmektedir. Bu nedenle Halil Hamit Paşa, Hüseyin Efendi ve Şakirzade olmak üzere medresenin üç farklı ismi mevcut olup, Böcüzade mevkii olarak Hacı Abdi Cami'nin bitişiğinde bulunduğunu belirtmektedir. Avlusunda kible yönünde bulunan medreseyi yaptıran kişi ise Şeyh Hüseyin Efendi'dir. Zamanla harap olan medrese bazı hayır sahiplerince tahtani sekiz hücreyle fevkani iki dershane müteşekkil olarak yenilenmiş ve eğitime devam edilmiştir. Halil Hamit Paşa ismi paşanın cami ve medresede yaptırdığı tamir dolayısıyla her iki yapıya birden verilmiş olmakla birlikte, Şakirzade ise yukarıda vurgulandığı üzere müderris Şakirzade Mustafa Efendi'nin vazife yapmasından dolayı verilen üçüncü isimdir.⁹¹

Hacı Abdi Medresesi'nin XVII. yüzyılın sonu veya XVIII. yüzyılın başlarında inşa edildiği arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır. Nitekim 10 Aralık 1703 tarihiyle kayıtlı medrese vakfiyesinde "*Ashâb-ı hayrâtтан olub ulemâdan Hüseyin Efendi'nin zâtına meşrût olmak vechi üzere arsâ-i mezkûre üzerine müceddeden bir binâ ihdâs eden eşhâs atîb-i mâl ve ihlâs-ı menâlimizden câmi'-i mezkûr kurbunda arsa-i merkûmenin üzerine vech-i merkûm üzerine her birilerimiz binâ ve ihdâs eylediğimiz medrese-i mezkûreyi vakf ve habs edüb...*" ifadeleri mevcuttur. Vakfiyeye göre müderrislik görevine Hüseyin Efendi, nezaret ve mütevelliliğe Vanizade Ali Çavuş tayin edilmiştir. Ayrıca tedris yani müderrislik Hüseyin Efendi'den sonra soyundan gelenlere bırakılmıştır. Bu düzenlemelerin yanı sıra medresenin masrafları için Bursavi Hacı İbrahim Çelebi 500 guruş, Süleyman Çelebi 50 guruş, Aişe bt. Hasan adlı kadın hayırsever ise 150 guruş tutarında para vakfetmişlerdi.⁹²

Vakfiyede bu şekilde belirlenen müderrisliğe ait şartların Halil Hamit Paşa'nın cami dahilinde ismiyle anılan kütüphaneyi yaptırmasından sonra değiştiği görülmektedir. Nitekim 4 Eylül 1805 tarihli hafız-ı kütüb-i sani tayinine göre vazifeye kim sahip olur ise medresenin müderrisliğini deruhte etmesi paşanın vakfiyesinde belirtilmiştir.⁹³ Ancak, aynı belgeye göre bu tarihte Isparta naibi olan Mustafa Rafeti Efendi müderrisliği vakfiyedeki şart gereğince hafız-ı kütüblüğe tayin edilen Seyyid Salih üzerinden alarak haksız şekilde bir dönem esnaf şeyhliği görevini de yapan Şeyh Feraizi Mehmet Efendi'nin üzerine geçirmişti. Seyyid Salih iddiasına göre Terkemişli (Burdur) olmakla birlikte on beş yirmi senedir İstanbul'da oturmakta olan on iki yalancı şahit vasıtasıyla vazifesinden uzaklaştırılmıştı. İddiasının devamında kendisinin rüşte ermiş, ilimle meşgul ve hafız-ı kütüblüğün uhdesinden gelecek bir şahıs olduğunu belirterek görevinin geri verilmesini talep etmiş, bu isteği yerinde görülerek görevlerinin iade edilmesine karar verilmişti.⁹⁴ İlerleyen tarihlere gelindiğinde 26 Kasım 1864'te kütüphaneye ikinci hafız-ı kütüb olarak tayin edilen Ahmet Şükrü Efendi b. Şakir Efendi ise vakfiye şartları gereği yine medresenin müderrisliğine atanmıştı. 20 Nisan 1914 tarihinde müderrislik Ahmet Şükrü Efendi'nin vefatıyla ikinci hafız-ı kütüblükle birlikte oğlu Şakir Efendi'nin uhdesine tevcih edilmişti.⁹⁵

İnşa edildikten sonra bir müddet eğitim-öğretim faaliyetlerine devam eden medrese, yeniden tamir gerektirecek duruma geldiğinden onarımdan geçirilmiş ve bir süre sonra başka hizmete tahsis edilmişti. Ayrıca iki fevkani dershanesinden batı yönündeki üzeri toprak örtülü ve damlı olanı müderris Mustafa Efendi zamanında yıkılıp hücreleriyle beraber kiremitli olarak doğu yönünde yeniden

⁹¹ Böcüzade, 2012, 150-151.

⁹² VGMA.VAD.579/406 (409)-184.

⁹³ İSS.179/81-1, 131-1.

⁹⁴ İSS.179/81-1; Osmanlı arşivinde bulunan başka bir belgeye göre 19 Şubat 1814 tarihinde Seyyid Salih b. Mustafa'nın uhdesindeki hafız-ı kütüblük ve müderrislik görevlerini bu kez Ali b. Yusuf adlı şahıs üzerine geçirtmiş, Seyyid Salih'in ikinci kez yaptığı itiraz üzerine görevleri yine kendisine geri verilmişti. BOA.AE.SMHD.II 16/911.

⁹⁵ Belgede "*mezkûr câmi'-i şerifde hâfiz-ı kütüb-i sâni olan Kâsım Efendinin câmi'-i şerif-i mezkûr havalisinde binâ' ettiği medrese ve dershânesi*" ibaresiyle karşılaşılmaktadır. Ancak vakıf belgelerine göre medreseyi inşa veya tamir ettiren Kasım Efendi değildir. Zira Kasım Efendi vakfiyede belirtilen şartlar gereğince ikinci hafız-ı kütüblükle birlikte müderrislik görevini icra etmiştir. VGMA.VAD.149/60-567; İSS.179/81-1,131-1.

yapılmıştı. Ancak zamanla burası da zamanla harap olunca batı yönündeki eski dershanenin yerine müderris Şakir Efendi sonrasında fevkani iki oda, bir sofa ve dershaneden ibaret olacak şekilde yeniden inşa edilerek müftülük hizmetine bırakılmıştı.⁹⁶

Zeynep Hanım Medresesi (Harzem-İrfan Efendi Dairesi)

Halil Hamit Paşa'nın validesi Zeynep Hanım tarafından yaptırıldığı için onun adıyla anılan medresenin müderrisine atfen aldığı diğer isim İrfan Efendi Dairesi'dir. Dershane kavramının bir karşılığı olan daire esasında müderrisin ders verdiği kısmı tasvir etmekle birlikte diğer Isparta medreselerinde olduğu gibi bütün medreseyi kapsayacak şekilde kullanılmaktadır. Aslen Ispartalı olan Zeynep Hanım'ın Halil Hamit Paşa ile birlikte şehre gelip Çelebiler mahallesinde Hacı Abdi Cami yakınlarında bulunan büyükbabasına ait evde ikamet ettiği kaynaklarda yer almaktadır. Hacı Abdi Cami'nin Halil Hamit Paşa ve Zeynep Hanım'ın yaptıkları yardımlarından yararlanmasında bu fiziksel yakınlığın payı olmalıdır.⁹⁷

Zeynep Hanım 1793 tarihinde medresesini inşa etmiştir. Yerel tarih araştırmacısı Köseoğlu'na göre aynı zamanda Hacı Zeynep Kadın namıyla bilinen Zeynep Hanım medreseyi oğlu Halil Hamit Paşa'nın vefatından sekiz sene sonra yaptırmıştır. Zeynep Hanım ayrıca medrese civarında bulunan evinin bir kısmını kız okulu yaparak geri kalan kısmını muallimesine bıraktığı halde zamanla mektep harap olduğundan mektep binası ve muallimeye tahsis edilen ev medresenin tamir masraflarına destek olmak maksadıyla satılmıştır. Zeynep Hanım'ın kız okulu yaptığı evin büyükbabasından kalan ve Halil Hamit Paşa ile birlikte Isparta'ya geldiklerinde ikamet ettikleri ev olduğu anlaşılmaktadır.⁹⁸ Zeynep Hanım Medresesi'nde ayrıca Isparta müftülerinden Horzumi (Harzemli) Mustafa Efendi ikamet etmiştir. Bu nedenle medrese Mustafa Efendi'nin müderrisliği esnasında Harzem Dairesi olarak anılmış, ilerleyen tarihlerde müderrislik Mustafa Efendi ailesine mensup müftü İrfan Efendi'ye geçtiğinden İrfan Efendi Dairesi şeklinde isimlendirilmiştir.⁹⁹

Zeynep Hanım Medresesi Tanzimattan sonra tesis edilen yeni iç güvenlik örgütü olan zaptiye teşkilatı için bir süreliğine kışla görevi görmüş, ancak bu durum şehirdeki müderrislerin tepkisini çekmişti. Bu doğrultuda 10 Haziran 1846 tarihinde müderrisler kaleme aldıkları bir mazbatada şehirdeki zaptiye neferlerinin İrfan Efendi Medresesi yani Zeynep Hanım Medresesi'ne yerleştirildiklerini, ancak yapının zarar gördüğünü ve eğitimin aksadığını vurgulamışlardı. Mazbatada ayrıca medresede şehrin manevi şahsiyetlerinden Ahi Kasap'ın mezarı bulunduğu ifade edilmiş ve zaptiyelerin buradan çıkarılmaları istenmişti.¹⁰⁰

Çelik Mehmet Paşa Medresesi (Müftüzade Hasan Efendi Dairesi)

Çelebiler mahallesindeki Çelik Mehmet Paşa Medresesi veya diğer adıyla Hasan Efendi Dairesi 1738 tarihinde Hamit ve Teke sancakları mutasarrıfı Çelik Mehmet Paşa tarafından yaptırılmıştır. Tahtani sekiz hücre ve fevkani bir daireden oluşan medresenin kapısı üzerinde bulunan çeşme ve mescit zamanla ortadan kalkmıştır. Medreseye sahip olduğu diğer ismi veren Hasan Efendi Isparta müftüsü Hacı Ali Efendi'nin oğludur.¹⁰¹ Isparta ulemasının birçoğu gibi başka görevler de icra eden Hacı Ali

⁹⁶ Böcüzade, 2012, 153.

⁹⁷ Aksu, 1939, 909.

⁹⁸ Böcüzade, 2012, 150; Köseoğlu 1936, 385; 1901 tarihli Maarif Salnamesi'ne göre Zeynep Hanım bu tarihte öğrencisi bulunan Hüsamüddin Medresesi'nin banisi olarak belirtilmiştir. Ancak salnamede şehirdeki medreselerin isim ve kurucuları hakkında verilen bazıları gibi bu bilgi de yanlıştır. Sâlnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiye 1319, s.859.

⁹⁹ İŞS.178-180/62-1, 63-1; Böcüzade, 2012, 154, 155.

¹⁰⁰ BOA.A.MKT.43/69; Bununla birlikte Böcüzade medresenin 1860 tarihinde bu kez süvari zırhlı alayının mızıkça bölüğüne tahsis edildiğini, daha sonra Isparta Rüştiye'sinin inşasına kadar burada eğitim verildiğini belirtmekte, ayrıca uzun müddet boş kalıp tamir edilmediği için harap hale gelip yıkıldığını ifade etmektedir. Böcüzade, 2012, 155; Medreselerin öğrenciler dışında kalanlara tahsis edilmesi Isparta'nın güney komşusu Antalya'da benzer sorunların yaşanmasına sebebiyet vermişti. Örneğin 1890 tarihli bir belgeye göre Antalya'daki medrese öğrencileri iki üç yıldır sık sık medreseye gelen muhacirlerin veya askerlerin misafir edilmesinden dolayı birçok defa rahatsız edilmiş ve durum merkeze bildirilmişti. 1892 tarihli bir irade-i seniyede ise tahsil döneminde muhacirlerin medreselere yerleştirilmesinden ötürü sokakta kaldıkları bildirildiğinden şehirdeki muhacirlerin evlere yerleştirilmesinin uygun bir çözüm olacağı, yeterli sayıda hane bulunamazsa barakalara yerleştirilmeleri ve medreselerin tekrardan öğrencilere tahsis edilmesi gerektiğine dair talimat verilmişti. İstek, 2019, 120-121.

¹⁰¹ Böcüzade, 2012, 166.

Efendi aynı zamanda dersiamlık yapmış ve 18 Mayıs 1805 tarihinde medresenin müderrisliğine getirilmiştir.¹⁰²

Firdevs Paşa (Hatiboğlu-Hacı Süleyman Efendi) Medresesi

Medrese Cami-yi Atik mahallesinde bulunmakta olup Firdevs Paşa tarafından yaptırılan Firdevs Paşa Cami'nin bitişiğinde yer almaktaydı. Caminin inşasından sonra hatiplik görevini yapan kişinin soyundan gelen Süleyman Efendi tarafından inşa edilmişti. Ceddine ithafen Hatiboğlu Medresesi olarak anılan medresenin masraflarına tahsis edilmek üzere Süleyman Efendi Isparta'da bir han yaptırarak vakfetmiş, hanın yönetim görevini ise ailesinden gelenlere bırakmıştı. İlerleyen zamanlarda medresenin fevkani bir dersane ile altında bulunan iki hücre dışında kalan kısımları harap olmuştu.¹⁰³

Hatiboğlu Medresesi'ne verilen ikinci bir isim ise Hacı Süleyman Efendi'dir. Nitekim Isparta Şer'iye Sicilleri'nde mevcut 7 Mart 1854 tarihli bir belgeye göre Firdevs Paşa Cami yakınındaki Hacı Süleyman Efendi Medresesi'nde günlük bir akçe ile tevliyet yani vakıf idaresi, 16 akçe ile müderrislik ve yine yevmi bir akçe ile meremmet yani onarım görevlerinin sahibi Zeynülabidin Efendi'nin oğlu Seyyid Hacı Hafız Mustafa Halife vefat etmişti. Mustafa Halife'nin oğlu Atullah henüz 13 yaşını aşmış olduğundan babasından intikal eden görevleri anne tarafından kardeşi olan Seyyid Abdurrahman Nafiz Efendi'nin vekaletle yürütmesine karar verilmişti.¹⁰⁴

Şeyh Abdülkerim Efendi (Müftü Efendi) Medresesi

İskender mahallesinde Şeyh Ali Efendi isimli mescidin bitişiğinde olan ve aynı zamanda Müftü Efendi Medresesi olarak anılan Şeyh Abdülkerim Efendi Medresesi, isminden anlaşılacağı üzere Abdülkerim Efendi tarafından yaptırılmıştı. Aynı zamanda Isparta'da kendi adını taşıyan bir Nakşibendi zaviyesi tesis eden Abdülkerim Efendi'nin müderrisliğe tayin için belirlediği şartlar arasında öğrencilere faydalı ilimler öğretilmesi mevcuttu.¹⁰⁵

Tahtani on beş hücre ile fevkani bir dershaneden oluşan medresenin altında aynı zamanda bir mescit bulunmaktaydı. Böcüzade'ye göre Sadiye Bukası'ndan sonra Isparta'daki en eski medrese Abdülkerim Medresesi olmakla birlikte, 1689 tarihinden önceleri inşa olunduğu bilinmesine rağmen kesin inşa tarihi tespit edilememektedir. Isparta medreselerinin inşa tarihleri hakkında Böcüzade ve diğer kaynaklardan farklı bilgiler veren Zühdi ise 1570-1571 tarihlerini göstermektedir.¹⁰⁶ Arşiv belgelerinden anlaşıldığı kadarıyla Abdülkerim Efendi tarafından kurulan zaviye medresenin yanındaydı. Günümüze gelmeyen zaviyede şeyh ve mütevellilerden bazıları aynı zamanda medresede müderrislik yapmaktaydı. Nitekim 7 Mart 1797 tarihinde müderrislik vazifesini icra etmekte olan Seyyid Hafız Salih Efendi b. Seyyid Şeyh Abdurrahman'a zaviyenin meşihat yani şeyhlik ve tevliyet görevleri de verilmişti.¹⁰⁷

XIX. yüzyılın başlarında medresede ortaklaşa bir şekilde müderris olan Seyyid Abdüsselim ve Seyyid Ali kardeşlerden Abdüsselim'in vefatıyla 13 Kasım 1808 tarihinde yarım hisseye sahip

¹⁰² İŞS.179/60-3; Dersiam medresede öğrencilerle camilerde halka ders verme yetkisine sahip ilmiye mensuplarının unvanıdır. Medreselerin cami, mescitlerin yanı sıra tekke ve zaviye gibi yerlerde de kendilerine köşe tahsis edilen dersiamların bu dersleri verildiği yerler dersiyeye ismiyle adlandırılıyordu. Bazı şahıslarla dersiyeler için vakıf tahsis edilmekte, hatta bazen dersiyenin bir şahsa tevcihi istenmekteydi. İpşirli 1994, 185. Kütükoğlu, 2000, 4-5.

¹⁰³ Vakfiyesine göre İstanbul'da Bayezid Cami yakınlarında ikamet etmekte olan Şeyh Hacı Süleyman Efendi, hanın odalarının kiraya verilmesi neticesinde elde edilen gelirden bir akçenin tevliyete, bir akçenin hanın tamirine, 16 akçenin ise müderrise vazife olarak verilmesini şart koşmuştu. VGMA.VAD.583/23-17, Böcüzade 2012, 170; 1901 tarihli Maarif Salnamesi'nde medrese kurucusunun ismi Hacı Mehmet Efendi olarak geçmektedir. Diğer kaynaklarda yer almayan bu ismin yukarıdaki örneklerde olduğu gibi yine yanlış olduğu ortadadır. Sâlnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiye 1319, 859.

¹⁰⁴ İŞS.185/205-2; Es-Seyyid Hacı Hafız Mustafa Halife aynı zamanda Firdevs Paşa Cami'nde imamet, hitabet, nasuhluk ve vaizlik görevlerini icra etmekteydi. Vefatından bir iki sene önce iş göremez olduğundan vazifelerini üvey oğlu Abdurrahman Nafiz Efendi vekaleten yapmaktaydı. İŞS.185/205-1-3; Daha önce vurgulandığı üzere 14 Şubat 1850 tarihinde hakkında Ramazan'da alkollü şekilde ikinci namazı kırdığı hakkında bir şikâyet yapılmış, ancak naib Hacı Hasan Efendi bu şikâyeti dikkate almamıştı. Karardan memnun olmayan halk ise ayaklanarak naibi kazadan çıkarmıştı. Bununla birlikte Hacı Hasan Efendi ve diğer bazı kişilerin kazadan çıkarılmasında esasen Isparta ileri gelenlerinden Hacı Edhemzade El-Hac Ali Ağa'nın parmağının olduğu ileri sürülmüştü. İŞS.184/51-2, 307-2; BOA.A.MKT.216/79; MVL.121/5; Ayrıca bkz. Dipnot-64.

¹⁰⁵ BOA.EV.MH.205/82-30; Akdemir, 1997, 85.

¹⁰⁶ Böcüzade, 2012, 175; Zühdi, 1338, 31.

¹⁰⁷ Akdemir, 1997, 89-90.

müdürrislik görevi Hasan Halife'ye tevcih edilmişti. 31 Ocak 1809'da ise tevliyet ve meşihat cihetlerine mutasarrıf olan Seyyid Salih Halife'nin vefatıyla zaviyenin sorumluluğu ve mütevellilik yaptığı arz neticesinde yine Hasan Halife'ye tevcih edilmişti.¹⁰⁸

Vakıf gelirleri arasında harabe halde bulunan Kızılköy köyünün aşarının bulunduğu Şeyh Abdülkerim Medresesi'ne diğer ismini veren müftü Mehmet Tahsin Efendi'nin babası Ali Efendi'ye müdürrislik 1809 tarihinde tevcih edilmiş, sonrasında Mehmet Tahsin Efendi ve kardeşi Selim Efendi müştereken müdürrislik yapmışlardır. Yukarıda ismi geçen kardeşlerden birisi olan Seyyid Ali müftü Mehmet Tahsin Efendi'nin babasıdır. Isparta Şeriyeye Sicilleri'nden hareketle Mehmet Tahsin Efendi ve kardeşinin tayin tarihlerini öğrenebilmekteyiz. Nitekim sicillerde mevcut 5 Ocak 1857 tarihli bir belgeye göre medrese bitişinde bulunan Abdülkerim Efendi Mescidi'nde imamlık ve bir akçe ile mütevellilik görevlerini yürüten Seyyid Ali b. Mehmet Halife vefat ettiği için görevleri oğullarına verilmiştir. Ali Efendi'nin oğullarından Mehmet Tahsin Efendi İskender mahallesinin 2 numaralı hanesinin 2. numarasında kayıtlı olup, 1830-1831 nüfus sayımında 29, tayin tarihinde 42 yaşındaydı. Aynı hanenin 3. numarasında kayıtlı olan kardeşi Hafız Süleyman Selim ise nüfus sayımında 10, tayin tarihinde 23 yaşındaydı. Her ikisi Sancak Meclisi'nde Isparta müftüsü, meclis üyeleri ve diğer yetkililer huzurunda sınava tabi tutulduktan sonra müştereken yapmak üzere müdürrislik, imamlık ve tevliyet görevlerine getirilmişlerdir.¹⁰⁹

Taşcızade (Geresinli Dairesi-Türkmen Ahmet Efendi) Medresesi

Yaylazade mahallesindeki Taşcızade Medresesi kurulduğu arsayı bağışlayan Taşcızade Hacı Mehmet Ağa adlı hayırseverin ismini almıştır. Ayrıca XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren burada müdürrislik yapan Türkmenzade Ahmet Efendi nedeniyle medreseye Türkmen Ahmet Efendi Medresesi ismi de verilmiştir.¹¹⁰ Vakıf kayıtlarına göre medreseyi inşa ettirenler aralarında Şerife bt. Hacı İbrahim adlı bir kadının bulunduğu bazı hayırseverlerdir. Şerife bt. Hacı İbrahim, Taşcızade Mehmet Ağa'nın vakfettiği arsa üzerine birkaç hücre inşa ettirmiş, takiben diğer hayırseverler medreseye yeni hücreler eklemişlerdir. Tahtani ve ahşap olan medrese on iki oda, fevkani bir dersane ve altındaki mescitten oluşmaktaydı.¹¹¹ Medrese yapıldıktan sonra müftü Şeyh Mehmet Efendi bu göreve getirilmişti. Gönüllü olarak görev yapan Mehmet Efendi'ye Savcı köyünde harap halde bulunan Hüsamüddin zaviyesinin geliri tahsis edilmişti. Şerife bt. Hacı İbrahim ve diğer hayırseverler aynı zamanda müdürrisliği Şeyh Mehmet Efendi soyundan gelen erkek evlada şart koşmuşlardır.¹¹²

27 Kasım 1798 tarihinde medresenin nısf müdürrislik cihetine sahip olan Seyyid Ali b. Hasan çocuksuz vefat edince yerine Türkmenzade Şeyh Ahmet b. Hacı Mehmet'in atandığı görülmektedir. Böcüzade ise 1828'e gelindiğinde nısf cihete sahip müdürrislik vazifesinin Mehmet Emin b. Ahmet'e verildiğini sicillerdeki belgelere dayanarak belirtmektedir. Ancak Hurufat Defterlerine baktığımızda bu hususta farklı bilgilerle karşılaşmaktayız. Defterlerdeki kayıtlara göre 9 Eylül 1809 tarihinde nısf müdürrislik ciheti Türkmenzade Ahmet b. Mehmet'in ferağıyla oğlu Seyyid Mehmet b. Ahmet'e verilmiştir. Nısf zaviyedarlık hissesi ise 4 Ağustos 1810 tarihinde babasının ferağından yine Seyyid Mehmet'e tevcih edilmiştir.¹¹³ Böcüzade'nin kendisinden eserinde bahsettiği Mehmet Emin b. Ahmet, Türkmenzade Ahmet b. Hacı Mehmet Efendi'nin oğlu Seyyid Mehmet olmalıdır. Ayrıca Türkmenzade'nin babası olan Hacı Mehmet Efendi'nin Isparta müftüsü Şeyh Mehmet Efendi olması diğer ihtimaldir.

Taşcızade Medresesi'nin ikinci müdürrisi yani diğer hisseye sahip olan kişi Şeyh Abdullah Efendi'dir. Böcüzade Şeyh Abdullah'ın nısf cihetine kendisinden yukarıda kendisinden bahsettiğimiz şehrin önde gelen ulemalarından Geresinli Osman Efendi'nin, Mehmet Emin Efendi'nin hissesine evladından Topal Sait Efendi'nin mutasarrıf olduklarını belirtmektedir. Geresinli Osman Efendi Topal

¹⁰⁸ Seyyid Salih Halife belgede aynı zamanda "müdürris-i buka" unvanıyla anılmaktadır. İŞS.180/9-1, 9-2.

¹⁰⁹ İŞS.187/133-5; Böcüzade, 2012,175.

¹¹⁰ VGMA.HD.1055/6-a (27); İŞS.183/1-3; Böcüzade 2012, 289.

¹¹¹ VGMA.HD.1055/6-a (27); İŞS.183/1-3; Diğer vakıf kayıtlarına göre Şerife Hatun'un tam adı Şerife Havva Hatun bt. Hacı İbrahim'dir. VGMA.HD.1065/40 (113); Böcüzade, 2012, 168.

¹¹² VGMA.HD.1055/6-a (27); "Taşcızade medresesinde hasbî müdürris olan Şeyh Mehmet Efendiye medâr-ı maâş olmak üzere medrese-i mezkûrede hidmed-i tadrîs etmek şartıyla zâviye-i mezkûre vakfî kendiyeye müceddeden tevcihi bâbında arz..." VGMA.HD.1055/7 (28); Böcüzade, 2012,168.

¹¹³ VGMA.HD. 531/16 (43-45), 533/199 (201), 200 (202); Böcüzade, 2012, 169.

Sait Efendi'nin yetersizliği nedeniyle vekaleten bütün görevi üstlenince medrese yine isim değiştirerek bu kez Geresinli Dairesi olarak anılmaya başlanmıştır.¹¹⁴

Vakıf belgelerinden hareket ettiğimizde Osman Efendi'nin Şeyh Abdullah'a ait hisseye Mehmet Emin Efendi yoluyla sahip olduğunu görmekteyiz. Nitekim 1781 yılının Ocak veya Şubat ayında müderrislik yapması şartıyla nisf yani yarım hisseye sahip zaviyedarlık görevini uhdesinde bulunduran Abdullah çocuksuz vefat ettiğinden görevi Türkmenzade Ahmet b. Mehmet'e tevcih edilmiştir. Türkmenzade ise yukarıda belirtildiği gibi görevlerini oğlu Seyyid Mehmet'e bırakmıştır. 24 Haziran 1846 tarihli diğer bir belgeye geldiğimizde ise Seyyid Mehmet b. Ahmet'in nisf müderrisliği kendi rızasıyla Osman Halife b. Ali'ye bıraktığı görülmektedir. Bunların yanı sıra diğer kayıtlardan anlaşıldığı kadarıyla müderrislik ve zaviyedarlık Seyyid Mehmet ile Seyyid Osman Efendi'nin ortaklaşa olarak uhdelerinde iken ilerleyen tarihlerde Seyyid Osman Efendi'nin üzerinde toplanmıştır.¹¹⁵

Zühdi, eserinin Isparta medreselerinden bahsettiği kısmında Taş Medrese adlı bir medresenin mevki olarak Yaylazade mahallesinde bulunduğunu, diğer isminin ise Hüsamüddin Efendi Zaviyesi olduğu bilgisini vermektedir. 1727-1728 tarihinde inşa edilen medresede eserini kaleme alındığı tarihlerde öğrenci mevcut değildir. Ancak Isparta Şer'iye Sicilleri'ndeki 4 Kasım 1851 tarihli bir belgeye göre Çelebiler mahallesinde bulunan Taş Medrese'nin civarındaki Bursavi El-Hac İbrahim Efendi tarafından yaptırılan çeşmenin mütevellisi olan İsmail Efendi'nin görevini ihmal etmesi nedeniyle suyolları harap olduğundan, yerine Sillelizade Ahmet Ağa tayin edilmişti. Bu bakımdan Zühdi tarafından verilen bilginin yanlış olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim sicildeki çeşme mütevellisi tayininde görüldüğü üzere Taş Medrese Çelebiler mahallesinde bulunan bir medreseye verilen isimdir.¹¹⁶ 1901 tarihli Maarif Nezareti Salnamesi'ne geldiğimizde ise yukarıda vurgulandığı şekilde Hüsamüddin Medresesi'nin Yaylazade mahallesinde bulunduğu bilgisi mevcuttur. Ancak Böcüzade'nin belirttiği üzere önceki tarihlerde Savcı köyünde bulunmakta iken ortadan kalkan Hüsamüddin Zaviyesi'nin gelirleri Taşçızade Medresesi'ne tahsis edilmiştir. Bu bakımdan Taşçızade Medresesi'nin gelir elde ettiği vakfın ait olduğu eski kurum olan zaviyeye atfen diğer isimlerinin yanı sıra Hüsamüddin Medresesi olarak adlandırıldığı ortaya çıkmaktadır.¹¹⁷

Çorbacızade Medresesi

Şer'iye Sicilleri vasıtasıyla XIX. yüzyılın ilk yarısında Isparta'da var olmakla birlikte Böcüzade ve diğer kaynaklarda ismine rastlanmayan bir medrese ile karşılaşılacaktır. Çelebiler mahallesinde yer alan söz konusu medresenin diğer medreselerde olduğu gibi kurucusunun ismine atfen Çorbacızade Medresesi şeklinde adlandırılması mümkündür. Isparta sicillerinde yer alan ve 1803-1804 yılının Aralık veya Ocak ayına ait bir kayda göre, Diyadin köyünde bir mescit inşa ettiren Çorbacızade Seyyid Hacı Mustafa, aynı zamanda malının üçte birini ayırarak Isparta'da bir medrese yapılmasını vasiyet etmişti. Vasiyetinin gerçekleşmesi için Kasabzade Hacı Mehmet Ağa'yı tayin etmiş, Hacı Mehmet Ağa vasiyet uyarınca Çelebiler mahallesi dahilinde medreseyi yaptırdıktan sonra müderrisliğe Hacı Ali b. Süleyman isimli kişi getirilmişti.¹¹⁸

8 Nisan 1838 tarihli bir vakıf belgesine göre bu tarihte medresede gönüllü şekilde müderrislik yapmakta Hafız Ahmet Efendi b. Mehmet İstanbul'a gittiğinden yerine Seyyid Abdurrahman Efendi müderris olarak atanmıştır. Bu tayin ile birlikte hakkında fazla bilgi bulamadığımız Çorbacızade Medresesi'nin ilerleyen tarihlerdeki durumu hakkında kesin bir şey söylenememektedir. Diyadin köyünde bulunan mescit açısından aynı durum geçerlidir. Böcüzade eserinde Çorbacızade medresesinden bahsetmediğine göre medreseyle birlikte Hacı Mustafa'nın tesis ettiği vakıfların XIX.

¹¹⁴ VGMA.VAD.149/102-898-899; Böcüzade 2012, 169.

¹¹⁵ VGMA.HD.1064/17 (34); BOA.EV.BKB.172/29; VGMA.VAD.149/102-898-899.

¹¹⁶ Yaptığımız incelemede Taş Medrese adını taşıyan söz konusu medresenin Çelebiler mahallesindeki hangi medrese olduğu tespit edilememiştir.

¹¹⁷ "Medîne-i Isparta'da Çelebiler mahallesinde Taş Medrese civarında Burusavî El-Hâc İbrâhim nâm sâhib-i hayrâtın binâ ve vakf eylediği çeşmenin..."; Bursavi El-Hac İbrahim dönemin hayırseverleri arasındadır. Ayrıca Şerife bt. Hacı İbrahim'in babası olması kuvvetle muhtemeldir. İŞS.184/255-3; Sâlnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiye 1319, 858; Zühdi, 1338, 32; Böcüzade 2012, 168; "Medîne-i Isparta'da Yaylazâde mahallesinde vâki' Taşçı Medresesi dimekle maruf Hüsâmüddîn Zâviyesi vakfının..." BOA.EV.d...12737/38-b.

¹¹⁸ İŞS.179/39-1.

yüzyılın ikinci yarısında işlevlerini kaybetmiş olması kuvvetle muhtemel bir durumdur.¹¹⁹ Bu bakımdan medresenin yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde ortadan kalkmış olabileceği akla gelmektedir.

Diğer Medreseler

Yukarıda bahsedilenlerle birlikte incelenen dönemde Isparta'da başka medreselerin de mevcut olduğu görülmektedir. Nitekim Çorbacıade örneğindeki gibi XIX. yüzyılın ilk yarısında Isparta medreselerinin arasına eklenenler olduğu gibi, yüzyılın ikinci yarısında yenilerinin kurulmasına devam edilmiştir. Eski Müftü Dairesi olarak isimlendirilen Abdurrahman Efendi, Müftüzade Süleyman Efendi adıyla bilinen Veli Efendi Dairesi ve Keçeci mahallesindeki Mehdiöglü veya Müftü medreseleri bunlar arasındadır.¹²⁰

Eski Müftü Dairesi veya diğer ismiyle Abdurrahman Efendi Medresesi müftü Abdurrahman Efendi'nin yönetiminde 1839 tarihinde faaliyete geçmişti. Mehdiöglü veya Müftü Medresesi ise XVII. yüzyılın başlarında mevcut iken sonraları harap olmuş ve arsası satılıp üzerine ev inşa edilmişti. İlk Isparta kadısı olduğu kaynaklarda zikredilen Sarı Kadı'nın müderrislik yaptığı Mehdiöglü Medresesi Hamitoğlu Hızır Bey tarafından kurulan vakıflar dahilinde olup, masrafları için tahsis edilen Gümüşlü Değirmen ve bir sabunhane zamanla yok olmuştu.¹²¹ 1864 yılında Müftüzade Veli Efendi babası Süleyman Efendi'nin Kubbeli Mescid yakınında yaptırdığı sıbyan mektebinin yerine medrese yaptırmış ve vefatına kadar burada müderrislik görevini yürütmüştü. Veli Efendi dolayısıyla Veli Efendi Dairesi olarak adlandırılan medresenin müderrisliği daha sonra oğlu Hacı Ali Efendi tarafından yerine getirilmişti. Tahtani on hücre ve bir dershaneden ibaret olan medresenin hücreleri üzerine ilerleyen tarihlerde fevkani hücreler inşa edilmişti.¹²²

Sonuç

Batı Anadolu'da Akdeniz, İç Anadolu ve Ege bölgesini birbirine bağlayan bir noktada bulunan Isparta Anadolu Selçukluları tarafından fethedildikten kısa bir süre sonra klasik bir Türk-İslam şehri karakterini kazanmış, bu dönemden başlayarak şehirde çeşitli sosyal, kültürel ve dini yapılar inşa edilmiştir. Söz konusu yapılar arasında medreselerin önemli bir yeri bulunmaktadır. Nitekim şehirdeki ilk medresenin Anadolu Selçukluları dönemine ait olduğu kaynaklarda zikredilmektedir. Böylece şehirdeki medrese geleneğinin tarihi açıdan eskiye dayandığı anlaşılmaktadır. Bu doğrultuda Hamit sancağı zamanla Batı Anadolu'nun medrese merkezlerinden birisi haline gelmiştir. Nitekim XVI. yüzyılda patlak veren ve suhte isyanları adıyla anılan medrese öğrencilerinin isyan hareketlerinden en fazla etkilenen yerler arasında Hamit sancağı ve çevresi yer almaktadır.

Isparta'nın Türk idaresine geçtiği dönemden itibaren sürekli kurulma, yenilenme ve büyüme süreci içinde bulunan medreseler ortadan kalktıkları XX. yüzyıla kadar şehirde kültürel hayatı şekillendirmiş, buldukları mevkilerde diğer sosyal yapılarla birlikte fiziksel dokunun bir parçası haline gelmişlerdir. Özellikle XV. yüzyılda Hamitoğullarına ait toprakların kesin bir biçimde Osmanlı yönetimine geçmesi Isparta açısından bir dönüm noktasıdır. Eski beylik şehirleri olan Eğirdir, Yalvaç ve Uluborlu'ya nazaran geri planda bulunan Isparta, Osmanlı yönetiminin başlamasıyla birlikte sancak merkezi olduğu gibi, zamanla ekonomik, sosyal ve kültürel olarak ön plana çıkmıştır. Bu doğrultuda şehirde cami, mescit, tekke, zaviye, han, hamam, mektep ve Darüşşifa gibi çeşitli kurumların yanı sıra medreselerin inşasına devam edilmiştir.

Isparta medreselerinin XVIII. yüzyılın başlarından itibaren sayısının arttığını ve XIX. yüzyılın ilk ve ikinci yarısında söz konusu artışın sürdüğünü görmekteyiz. Isparta tarihi açısından temel kaynaklardan birisi olan Böcüzade başta olmak üzere diğer kaynaklara göre XIX. yüzyılda Isparta'da 8 ila 10 medrese mevcuttur. Yüzyılın ilk yarısı açısından baktığımızda Isparta Şeriyeye Sicilleri ve diğer arşiv belgeleri vasıtasıyla 9 medresenin varlığını tespit etmekteyiz. Yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde medrese sayısı olarak 11'e ulaşmaktayız. Ancak XX. yüzyılın başlarında bu sayı azalarak şehirdeki

¹¹⁹ BOA.EV.MH.33/86.

¹²⁰ Böcüzade, 2012, 156, 157, 168, 176, 177, vd.

¹²¹ Böcüzade, 2012, 176-177.

¹²² Böcüzade, 2012, 168; 1901 tarihli Maarif Nezareti Salnamesinde medresenin ismi Karavelizade olarak geçmekle birlikte kurucusunun Sadiye Bukası'nı tesis eden Sadi Efendi olduğu bilgisi verilmektedir. Ancak bu bilginin yanlış olduğu ortadadır. Sâlnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiye 1319, 859.

medrese sayısı yine 9'a inmiştir. Söz konusu 9 medrese arasından yalnızca Halil Hamit Paşa'da öğrencilerin mevcudiyetine rastlanmaktadır. Halil Hamit Paşa ile birlikte Abdülkerim aynı zamanda XIX. yüzyılda şehirde en fazla öğrenciye eğitim veren medreselerdir. Bununla birlikte medreseler kapanmadan hemen önce Halil Hamit Paşa'da 30 öğrenci bulunması bu medresenin diğerlerine nazaran daha fazla rağbet gördüğünü ortaya koymaktadır. Hüsameddin ve Hatiboğlu medreseleri ise şehirde en az öğrenciye sahip medreseler olmuşlardır. Isparta'yı Afyon, Denizli ve Antalya gibi yakın komşularıyla karşılaştığımızda daha az sayıda medreseye sahip olduğu görülmektedir. Aynı durum öğrenci sayısı açısından da geçerlidir. Bu durum Isparta'nın Selçuklulara kadar giden bir medrese geleneğine sahip olmakla birlikte söz konusu şehirlerin ekonomik, sosyal ve kültürel açıdan daha fazla gelişmeleriyle alakalı olmalıdır.

XVIII. yüzyıldan başlayarak sayılarının arttığından bahsettiğimiz Isparta medreselerinden bazıları bey veya paşa ünvanlı mülki idareciler, bazıları şeyh, müderris ve müftü gibi ilmiye sınıfı mensupları tarafından yaptırılmıştır. Kurucular arasında Halil Hamit Paşa'nın validesi Zeynep Hanım ve Şerife bt. İbrahim gibi kadınların varlığına rastlanmaktadır. Şehirde en fazla sayıda medreseyi Çelebiler mahallesi barındırmaktadır. Medreselerin yanı sıra mahallede mevcut mescit, cami, tekke ve zaviye gibi diğer sosyal yapıların varlığını dikkate aldığımızda Çelebiler mahallesini Isparta'nın kültürel merkezi olarak adlandırabiliriz

Isparta medreselerinin kuruluşları esnasında tesis edilenlerle birlikte, ilerleyen dönemlerde çeşitli ihtiyaçların ve ortaya çıkacak masrafların karşılanarak eğitimin sekteye uğramaması ve bazı derslerin tedrisinin sağlanması amacıyla vakıfları kuruldukları görülmektedir. Bu vakıfların idaresi genelde müderrislere bırakılmış, ayrıca bazıları medresenin bulunduğu mevkiî yakınındaki yapıyı kapsayacak şekilde düzenlenmiştir. Söz konusu vakıflar dahilinde gelir getirmesi amacıyla gayrimenkul ve nakit para gibi maddi kaynaklar tahsis edilmiştir. Elde edilen gelirler vasıtasıyla müderrislerin maaşı, çeşitli hizmetleri karşılayan personelin alacakları ücretler, tamir, bakım ve yenilenme gibi masraflarla birlikte bizzat eğitimi ilgilendiren bazı hedeflerin temini için destek sağlanmıştır. Bu hususta Zeynep Hanım ve Şerife bt. İbrahim gibi medrese banilerinin yanı sıra, Aişe bt. Hasan gibi kadın hayırseverlerin varlığı dikkat çekicidir.

Isparta medreselerinin birden fazla isim taşıdığı ve bu isimlerin tarih boyunca değiştikleri görülmektedir. Bu isimler daha ziyade kurucularından kaynaklanmakla birlikte yeniden inşa ettirenlerle, burada görev yapan müderrislerden atıfla verilmiştir. Bu hususta özellikle müderrislerin etkili olduğunu söylememiz mümkündür. Ayrıca esasen medreseyi oluşturan unsurlar olmakla birlikte bütün yapıyı ifade eden daire ve dersane gibi isimlerle, medresenin bulunduğu kompleks dahilindeki cami ve zaviye gibi dini yapılar da isimlendirmede etkili olmuştur. Fiziksel açıdan Isparta medreseleri Osmanlı taşra medreselerinde görülen klasik ve standart özelliklere sahip olup, tek veya iki katlı, ortadaki avluyu çevreleyen hücrelerin bulunduğu, bir veya iki dersaneli, kiremit veya toprak damlı, bazılarında çeşme ve havuzların yer aldığı kagir yapılarıdır. Yine taşra medreseleriyle benzer şekilde medrese hücrelerinde bazen seyahat amacıyla şehre gelen ziyaretçilerle, bazı mutasavvıf şahıslar ikamet etmiştir.

Araştırmamız neticesinde vardığımız kaniya göre Isparta medreselerinde verilen eğitim klasik Osmanlı müfredatıyla icra edilmektedir. Bunun yanı sıra yine aynı gelenek doğrultusunda talebelere sabah iki veya üç ders okutulmakta iken, ikinci programında tek bir dersin verildiği görülmektedir. Medreselerde skolastik bir eğitim anlayışı hakim olup, bir dönem Farsça eğitime ara verilmiştir. Derslerde tanınmış alimlere ait eserler okutulduğu gibi bazı müderrisler kendi telif etmiş oldukları eserlerini medreselerde tedris etmişlerdir. Aynı zamanda ihtisaslaşma veya uzmanlık olarak adlandırabileceğimiz bir şekilde, bazı müderrisler kendi isimleriyle anılan derslerde ön plana çıkmışlardır. Bu kişiler arasındaki mantık ve tefsir gibi dersleri rağbet gören, itibar sahibi ve tanınmış bir şahsiyet olan Geresinli Osman Efendi'nin yazı yazmayı bilmemesi dikkat çekici bir durumdur. Bununla birlikte kendisinin yenilikçi bir zihniyete sahip olduğu, kadınların okuma-yazma bilmelerine destek verdiğine dair bilgiler Isparta ulemasının nitelikleri ve düşünce dünyasına dair önemli detaylardır. Medreselerde Farsça'nın öğretilmesinin bir dönem haram olarak algılanması ise skolastik yaklaşımı yansıtan diğer bir ayrıntıdır.

Halil Hamit Paşa tarafından kurulan kütüphane ile birlikte öğrencilerin kendi medreselerinde bulunan özel kütüphanelerden yararlandıkları açıktır. Nitekim şehirde mevcut sıbyan mekteplerinin

bazılarında dahi kütüphanelerin bulunduğu sicillerdeki bir vakıf kaydı vasıtasıyla anlaşılmaktadır. Halil Hamit Paşa Kütüphanesi'nin ihtiva ettiği kitapların detaylı listeleri arşivlerde mevcut olmakla birlikte Isparta medreselerindeki kitaplara dair yaptığımız araştırmada herhangi bir bilgi elde edilememiştir. Ancak bazı müderrislerin evlerinde zengin kütüphanelere sahip oldukları görülmektedir. Diğer taşra medreseleri gibi kütüphane için medreselerde bir oda veya uygun bir yerin seçilerek tahsis edilmiş olduğu kesindir.

Isparta'da birçok Osmanlı şehrinde görüldüğü üzere muhafazakâr ve geleneklere bağlı bir toplum hayatı yaşanmakta olup sosyal kontrol mekanizması oldukça etkindir. Şehirde Tanzimat süreci ile başlayan birtakım değişikliklerin yaşanan bazı yangınların ve afetlerin sebebi olarak kabul edilmesi, bu durumun göstergesidir. Mevcut yaşam tarzı gayrimüslimlerin yaşam tarzını da etkilemiş, mahremiyetin ciddiyetle korunması örneğinde somutlaşan benzer yaklaşımlar içine girmelerine sebebiyet vermiştir. Toplumsal hayat ve sosyal yapı üzerinden hareket ettiğimizde bu yapının dayandığı İslam diniyle ilgili ilimlerin öğreticisi olan müderrislerin şehirde imtiyazlı bir yerlerinin bulunduğunu söyleyebiliriz. Bu doğrultuda müderrisler, ilmiye mensubu olarak mülki idareciler ve ileri gelenlerle birlikte sosyal tabakalaşmada üs sırada yer alan bir sınıfın üyeleridir. Ispartalı müderrislerin Osmanlı taşrasındaki diğer şehirlerde olduğu gibi asli görevlerinin yanı sıra şeyhlik, müftülük, zaviyedarlık, hafız-ı kütüblük, mütevellilik, imamlık, esnaf şeyhliği, vaizlik ve nasuhluk gibi benzer nitelikli diğer bazı görevleri bazen birkaçı bir arada olmak üzere yerine getirdikleri görülmektedir. Bu bakımdan meslek ve kariyer açısından iç-mobilizasyonun hareketli olduğu söylenebilir.

Şehirdeki toplumsal yapıyı temelinden şekillendiren muhafazakâr-gelenekçi anlayışın temsilcisi olan Isparta uleması aynı zamanda bu hususta müdahaleci bir tutum sergilemiştir. Tanzimatla birlikte halkın ve bazı ileri gelenlerin giymeye başladıkları setre-pantolon ve sarık sarılmayan kullanılan fes modeline muhtemelen İslami kisvenin rağbet görmemeye başlaması nedeniyle karşı çıkmaları, kadınların dar elbiseler giymelerini haram kabul etmeleri müdahalenin ilmi tarafını oluşturmaktadır. Ayrıca içlerinde Osmanlı tarihinde Kadızadeli-tarikatçı kavgası ile sembolleşen tasavvufçu ve tasavvuf karşıtı görüşleri yansıttığını düşündüğümüz birtakım tartışmalar yaşanmıştır. Ancak söz konusu tartışmalarda etkin ve baskın olan tarafın esasen tasavvufçu kesim olduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte müderrisler Maarif Komisyonu gibi Tanzimat sonrasında ortaya çıkan bir kurumun talimatıyla köylerde dini yaşantıya ve kurallara riayet edilip edilmediğini denetlemiştir. Batılılaşmanın ve reforma çabalarının hızlandığı bir dönemde bu tür bir denetimin yeni teşkil edilen bir kurum tarafından yerine getirilmesi dikkat çekicidir. Bu denetim aynı zamanda dönem içinde yaşanan önemli değişimlere rağmen muhafazakâr zihniyetin ve ulemanın şehir üzerinde devam eden etkisinin göstergesidir.

Isparta medreselerinde görev yapan müderrisler toplumsal hayatta sahip oldukları bu imtiyazı miras olarak ailelerine aktarmaktadır. Bu bakımdan başkentte başlayarak taşraya yayılan ve beşik ulemalığı kavramı ile ifade edilen aristokratlaşma müderrisler için geçerli bir durumdur. Nitekim tedris vazifesiyle birlikte vakıfların idare ve denetimini yerine getiren müderrisler bu görevlerini genelde babadan oğula, kardeşe veya diğer bir yakına devretmektedir. Bunlarla birlikte tedris görevinin üstlenilmesi hususunda bazı zamanlarda anlaşmazlıklar yaşanmıştır. Tedris ve vakıf görevlerinin yanı sıra diğer benzer nitelikli olanları da istisnalar hariç aile mensupları ve yakınlarla devretmişlerdir. Hoca-talebe ilişkilerinin önemli bir yerinin olduğu müderrisler arasında bu şekilde halef-selef olarak adlandırabileceğimiz bir yetişme sistemi mevcuttur. Ayrıca zaman zaman evlilik yoluyla kurulan akrabalık ilişkilerine rastlanmaktadır.

Isparta'daki müderrislerin başta kayd-ı hayat yani yaşadıkları sürece kendilerine tahsis edilmiş bir veya birden çok görevden aldıkları maaş karşılığı ücretler, vakıf gelirlerinden mütevellî ve nazır gibi sıfatlarla tahsil ettikleri meblağlar ve mal ve mülkleri vasıtasıyla gelirlerine ekledikleri kazançlar sayesinde rahat ve standart bir hayatları olduğunu söyleyebiliriz. Ayrıca, bazılarının muhtemelen sahip oldukları itibar sayesinde veya başka sebeplerle haktan nakdi yardım aldıkları görülmektedir. Temettuat kayıtlarında düşük bir gelir sahibi olanlara rastlandığı gibi, orta ve üst seviyede servete sahip müderrislerin varlığı kesindir. Ancak ulemanın ve özellikle müderrislerin ekonomik durumlarının ve yaşam standartlarının tespiti başka ve detaylı bir araştırmanın konusunu teşkil etmektedir.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

Isparta Şeriye Sicilleri (İŞS.)

Nr.178-180, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 187.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA.)

Vakfiye Defterleri (VAD.)

Nr.149, 268, 579, 583.

Hurufat Defterleri (HD.)

Nr. 531, 533, 1055, 1064, 1065

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Evkaf Defterleri (EV.d...)

Nr. 12737.

Temettuat Defterleri (ML.VRD.TMT.d...)

Nr.10119

Sadâret Mektubî Kalemi (A.MKT.)

Nr. 43/69, 216/19, 216/79.

Cevdet Tasnifi (C..)

Hariciye (C..HR..)

Nr.11/541.

Maarif (C..MF..)

Nr. 55-2722.

Evkaf Baş Kitabet Kalemi (EV.BKB.)

Nr.172/29

Evkaf Muhâsebe Kalemi (EV.MH.)

Nr. 14/20, 33/86, 205/82-30

Meclîs-i Vâlâ (MVL.)

Nr.121/5, 156/43.

Salnameler

Konya Vilâyet Salnamesi Def'a-16 (1300)

Konya Vilâyet Sâlnâmesi Def'a-17 (1301)

Sâlnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmîye (1319)

Kitap, Makale ve Tezler

Abdülaziz Bey (2000), Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri, Haz. Kazım Arısan, Duygu Arısan Günay, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Akdağ, M. (1999) Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası Celali İsyancıları, Ankara: Barış Yayınları.

Ali Cevad, (1313), Memalik-i Osmanîye'nin Tarih ve Coğrafya Lugati, Dersaadet: Mahmut Bey Matbaası.

Akdemir, S. (1997), Osmanlı Arşiv Vesikalarına Göre Isparta'daki Vakıf Hizmetleri, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

_____. (2008), XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Isparta, Isparta: İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları

_____. (2011). Osmanlı Dönemi Isparta Vakıfları, Camiler Mescitler & Tekkeler ve Zâviyeler, Isparta: Hondu Yayınları.

Aksu, F. (1934), Yüz Sene Evvel Isparta, *Ün Isparta Halkevi Mecmûası*, C.1, S.4 67-68.

_____. (1934), Yüz Sene Evvel Isparta, *Ün Isparta Halkevi Mecmûası*, C.1, S.5, ss.79-80.

_____. (1939), Sadriazam Halil Hamit Paşaya Dair" *Ün Isparta Halkevi Mecmuası*, C.6, S.64-65, 908-912

Anameriç H-Rukancı F. (2008), XV-XVI. Yüzyıllar Arasında Medrese ve Üniversitelerde Eğitim, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.XXIII, S.2, 35-56.

Arıkan Z. (1998), XV ve XVI. Yüzyıllarda Hamit Sancağı, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, (Doktora Tezi),

Avcı, M. (2021), Osmanlı Dönemi Vakıf Kütüphaneleri ve Bu Kütüphanelerin Toplum Yapısına Etkileri, *Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.9, S.2, 241-267.

Bay, A. (2012), Modernleşme Dönemi Taşra Medreseleri: Kastamonu Medreseleri ve Taşrada Medrese Hayatı, *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, S.33, 59-95.

Besim Zühdi, (1338), Türkiye'nin Sıhî ve İctimaî Coğrafyası, Hamitabad-Isparta Sancağı, Umûr-ı Sıhhiye ve Muavenet-i İctimâiye Vekâleti, Ankara: Okur Matbaası.

Bilgiçli, A. (2019), Osmanlı Döneminde Isparta'da Modern Eğitim Kurumları ve Eğitim Öğretim Faaliyetleri Üzerine Bir Araştırma, Selçuk Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

Bozkurt, N. (2003), *DİA*. C.28, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Vakfı Yayınları, 323-327.

Böcüzade Süleyman Sami, (2012). Isparta Tarihi, Haz. Hasân Babacan, Isparta: İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları.

Cuinet, V. (2001) La Turquie d'Asie-VI, L'Anatolie Centrale Angora, Koniah, Adana, Mamouret-ul-Aziz, Sivas, İstanbul: Les Editions İsis.

Çelik, M. (2016) Isparta Merkezinde Bulunan Osmanlı Dönemi Yapıları, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)

Demirgil, S. (2007) Mazideki Isparta-I, Isparta: Isparta Belediyesi Kültür Yayınları,

Doğan, N.Ş. (2008). Isparta'da Selçuklu ve Beylikler Dönemi Mimârisi, Isparta: İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları.

_____. (2009), Selçuklu ve Hamitoğulları Döneminde Isparta: Kültürel Ortam, *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.11, S.22, 69-90.

Duymaz, A. Şevki, (2017), Isparta İdadisi, *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi*, C.4, S.9, 43-56.

438 Numaralı Muhâsebey-i Vilâyet-i Anadolu Defteri-I (937/1530) (Kütahya Kara Hisâr-i Sahib, Sultan-önü Hamîd ve Ankara Livâları Dizin ve Tıpkıbasım, (1993), Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları.

Emecen, M.F., (1999), Isparta, *DİA.*, C.19, İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 195-201

Erdoğan, M.Akif (1997), Bibliyografya, *Türk Kültürü Dergisi*, S.411, 445-448.

Evliya Çelebi Seyahatnamesi, (1935), Anadolu, Suriye, Hicaz (1671-1672) C.IX, İstanbul: Devlet Matbaası.

Güran, T. (2006) Ekonomik ve Malî Yönüyle Vakıflar, İstanbul: Kitabevi Yayınları.

Hanilçe, M. (2017), Medreselerde Geceleyenlerin Profilleri Üzerine Bir Deneme, Tokat Medreseleri Örneği (1830-1847) *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 21-(1), 237-258.

Hızlı, İ. (2008), Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Eserler, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.17, S.1, 25-46.

İpşirli, M. (1992). Buca, *DİA.*, C.6, İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 386-387.

_____ (2003). Medrese, *DİA.* C.28, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 327-333.

İstek, G. (2019), 17. ve 20. Yüzyıllar Arasında Arşiv Belgelerine Yansıyan Antalya Medreseleri, *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, 23 (1), 103-125.

Karaca B. (2014). 1501'de Hamit Sancağı Vakıfları (Mad.3331 Numaralı Vakıf Defterinin Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi), Burdur: İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları.

Kavaklı, S. (2012), 1890 ve 1895 yılları arasında Gaziantep'in Medrese, Yemek, Su ve Çeşme Vakıfları, *Kastamonu Eğitim Dergisi*, C.20-1, 313-326.

Koç Y. (2013), XVI. Yüzyıl Ortalarında Osmanlı İmparatorluğunda Suhte İsyanları, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S.18, 147-159.

Köseoğlu, N. (1936), Isparta Kitabeleri ve Eski Eserler-II" *Ün Isparta Halkevi Mecmuası*, c.3, S.28, 385-387.

Kucur, S.Sadi, (1986), Mühimme Defterlerine Göre II.Selim Döneminde Hamit Sancağı, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

Kumyol, Ö. (2019), Salnamelere Göre Denizli Sancağı Eğitim Kurumları (1839-1923) Çanakkale On Sekiz Mart Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

Küskü, F. (2018) Tokat Sancağın'da Eğitim Faaliyetleri, (19. Yüzyıl Sonu ile 20. Yüzyıl Başları), Geçmişten Günümüze Tokat'ta İlmî ve Kültürel Hayat Uluslararası Sempozyumu, Bildiriler C.1, 526-545.

Kütükoğlu, M. (2000) XX. Asra Erişen İstanbul Medreseleri, Ankara: TTK. Yayınları

Mertoğlu, M.S. (2013). Vücûh ve Nezâir, *DİA.*, C.43, İstanbul: TDV. Yayınları, 141-143.

Oğur, Özcan, (2018) Konya Hurufât Defterleri ve Muhtevâ Analizi (1692-1835 Yılları Arası), *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, C.4, S.7, 131-151.

- Oğuz, M. (2014), İlim Şehri Isparta, Isparta: TonoZ Yayınları.
- Öz, Y. (1997), Tuhfe-i Vehbi Şerhleri, *İlmi Araştırmalar Dergisi*, 5, 219-232.
- Panzac, D. (1997), Osmanlı İmparatorluğunda Veba (1700-1850), Çev:Serap Yılmaz, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları
- Şemseddin Sami, (1306), Kamus'ul-Alam, C.II, İstanbul: Mihran Matbaası,
- Taş, Y. (2019), XVIII. Yüzyılda İzmir'de Hayırsever Bir Kadın: Dervişzade Mehmet Paşa Kızı Ayşe Hanım ve Vakfı, *Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, S.V-I, 33-64.
- Tek, A. (2009). Sa'dilik ve Sa'diyye Kültürünün Bursa'daki Temsilcileri *Uludağ Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, C.18, S.1, 225-246.
- Temel E, Küçükdağ, Y. (2018), Hurufât Defterlerine Göre Aksaray Kenti Medreseleri ve Darülkurraları, *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S.I. 48-82.
- Terzi M. Zeki-Öztürk, H. (2023), Salnamelere Göre Osmanlı Döneminde Trabzon'da Medreseler, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, S.34, 403-428.
- Unan, F. (2003), Kuruluşundan Günümüze Fâtih Külliyesi, Ankara: TTK Yayınları.
- Ustaoğlu, Z. (2020), XV-XVI. Yüzyıllarda Isparta Kazası: Nüfus ve Yerleşme, *Akademik Bakış*, C.13, S.22, 299-314.
- Uzunçarşılı, İ. Hakkı (1988), Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı, Ankara: TTK. Yayınları
- Ünal, M.Ali (2011), Osmanlı Tarih Sözlüğü, İstanbul: Paradigma Yayıncılık.
- Ünver, A. Süheyl (2015), İstanbul Risaleleri-1, Haz. İsmail Kara, İstanbul: İBB. Kültür AŞ. Yayınları.
- Yazıcı, N. (1994) Son Dönemde Karahisar-ı Sahib Medreseleri ve Islâh-ı Medâris Uygulamaları” Belleten, C.LVIII, Ankara: TTK: Yayınları, 635-658.
- Yıldırım, S- Kılıç, Ü. (2018), Ü. Klasik Dönem Osmanlı Devleti'nde Eğitim ve Öğretim, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.22 (Özel Sayı), 603-627.